

SEFERNAME-İ BUHARA'YA GÖRE EMİR NASRULLAH DÖNEMİ İRAN-BUHARA İLİŞKİLERİ

Doç. Dr. Dinçer KOÇ* - Sinan EREN**

Öz

Takriben 1844 yılında Muhammed Şah Kaçar tarafından Buhara'ya gönderilen İran elçisi misyonunu tamamladıktan sonra seyahatine dair bir rapor hazırlamıştır. "Sefername-i Buhara" adı verilen bu rapor Emir Nasrullah döneminde İran-Buhara siyasi münasebetlerinin mahiyetini ortaya koymaktadır. Rapordan anlaşıldığı kadarıyla İran elçisinin misyonunun temel gayesi Buhara'da tutsak bulunan İngiliz vatandaşı Joseph Wolff'in kurtarılması, Buhara Emirliği'ndeki İranlı kölelerin hürriyetlerine kavuşturulması ve Merv'in İran'a bağlanmasının talep edilmesi meselelerinin halledilmesiydi. Raporda ayrıca Horasan'daki Türkmen taifeleri, Buhara Emirliği'nin iktisadi durumu, toprak ve vergi sistemi, bürokrasi sistemi, Buhara ordusunun durumu, Emir Nasrullah'ın Hokand Hanlığı ile münasebetleri vb. hususlarla ilgili olarak da oldukça ehemmiyetli bilgiler verilmiştir. Bundan dolayı "Sefername-i Buhara" Emir Nasrullah dönemi Buhara Emirliği'nin tarihinin aydınlatılmasında oldukça önemli bir kaynaktır.

Anahtar kelimeler: Buhara, İran, Emir Nasrullah, Sefername-i Buhara.

Iran-Bukhara Relations In The Period Of Emir Nasrullah According To Sefername-i Buhara

Abstract

Circa 1844 the ambassador of Iran who was sent by Muhammed Şah Kaçar to Bukhara prepared a report about his travel after he completed his mission. The report called "Sefername-i Buhara" reveals the essence of political relations of Iran-Bukhara during Emir Nasrullah. As understood from the report the main aim of the Iranian ambassador was to solve the issues of rescuing the English citizen Joseph Wolff who was captivated in Bukhara, of liberating Iranian slaves in the Emirate of Bukhara and of requesting Merv's attachment to Iran. In the report, additionally, very important information about Turkman

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

** İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi.

crew in Horasan, Bukhara Emirate's economic status, the land and tax system, bureaucratic system, the situation of Bukharan army, the Emir Nasrullah relationships with Hokand Khanate etc. were shared. Therefore "Sefername-i Buhara" is a very important source to lighten the Emir Nusrallah period of Bukhara Emirate's history.

Keywords: Bukhara, Iran, Emir Nasrullah, Sefername-i Buhara.

Giriş

Türkistan tarihinin uluslararası ilişkiler bakımından en karmaşık ve yoğun dönemi hiç kuşkusuz XIX. yüzyıldır. Bu dönemde Türkistan üzerinde Rusya ve Büyük Britanya gibi iki büyük imparatorluk ekonomik çıkar sağlamak amacıyla siyasi rekabet içerisine girdi. "*Büyük Oyun*" adı verilen bu nüfuz mücadelesinden Rusya siyasi ve jeopolitik avantajları sayesinde üstün çıktı.¹ Bu süreçte bilhassa Emir Nasrullah'ın iktidarı devresi (1827-1860) oldukça kritik bir dönem oldu. Zira Büyük Britanya, ekonomik çıkarları bakımından nüfuz etmek istediği Türkistan'da Buhara Emiri Nasrullah tarafından kuşkuyla karşılandı. Bu kuşku bir süre sonra düşmanlık haline dönüştü. Böylece Buhara'ya gelen İngiliz uyruklular sıkı gözetim altına alınmaya ve şüpheli görülenler tutuklanmaya başlandı.

Albay Stodhard ve Yüzbaşı Conolly adlı iki İngiliz subayı, Hindistan'daki İngiliz yönetiminin emriyle bilgi toplamak ve Buhara Emiri'ni yanlarına çekmek için 1838 yılında Buhara'ya gönderildi. Fakat İngilizlerin Afganlara yenilmesinden sonra Buhara Emiri 1841 yılı Aralık ayında bu iki İngiliz subayının ajan oldukları gerekçesiyle tutuklanıp zindana atılmalarını emretti. Stodhard ve Conolly bir süre sonra da onun emriyle idam edildiler.² Stodhard ve Conolly'nin idam edilmelerinden habersiz Büyük Britanya hükümeti onların kurtarılması amacıyla Dr. Joseph Wolff'un başkanlığında bir komite teşkil ederek Buhara'ya gönderme kararı aldı. Wolff, İran Hükümdarı Muhammed Şah Kaçar'ın huzuruna gelip ondan bir eman belgesi aldı ve 1843 yılında Buhara'ya doğru yola çıktı. Wolff'un çabalarından dolayı Buhara Emiri onu da bir İngiliz casusu olarak gördü ve tutuklanmasını emretti. İdam emri her an verilebilirdi. Bu sebeple İngiliz memurlarından Albay Chill, Muhammed Şah Kaçar'dan Buhara Emiri üzerindeki nüfuzunu kullanmasını ve Wolff'un idamına engel olmasını rica etti. Ancak onun da Buhara'da tutuklanmasıyla birlikte Büyük Britanya hükümeti İran'dan yardım istemek zorunda kaldı.³ Bunun üzerine Büyük Britanya ile iyi ilişkiler kurmak isteyen Muhammed Şah Kaçar İngilizlerin bu isteğini yerine getirmek ve ayrıca Buhara Emirliği ile aralarındaki diğer sorunları halletmek amacıyla Buhara'ya bir elçi yollamaya karar verdi. Tam da o sırada Buhara Emiri'nin Halil Hoca adlı elçisi İran'da bulunuyordu. Buhara'ya gönderilecek İranlı elçinin artık misyonunu tamam-

¹ Nurettin Hatunoğlu, "Buhara Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, İstanbul 2016, s. 502; *Zapiski o Buarskom Hanstve (Otçeti P.İ. Demezona i İ.V. Vitkeviça)*, Moskova 1983, s. 5-6.

² Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Ankara 1994, s. 45-46.

³ Hüzeyin Zemanî, "Önsöz", *Sefername-i Buhara (Asrı Muhammed Şah Kaçar)*, Tahran 1372, s. 11.

layan ve geri dönüş hazırlığı içerisinde bulunan Halil Hoca'ya refakat ederek Buhara'ya gitmesi uygun görüldü. Böylece İran'dan Buhara Emirliği'ne ilk elçi gönderilmiş oldu. Bu vesileyle "Sefername-i Buhara" adı verilen İran elçisinin Buhara sefaretine dair hazırlanmış olduğu rapor meydana geldi.

"Sefername-i Buhara" Hakkında

Emir Nasrullah devrinde Buhara'ya gönderilen bir İranlı elçinin sefaretine dair kaleme aldığı notları ihtiva eden "Sefername-i Buhara" adlı rapor, İran'daki İslam Şurası Meclis Kütüphanesi'nin el yazmaları bölümünde 2860 numarayla kayıtlıdır. Rapor kütüphanenin el yazmaları bölümü fihristinin onuncu cildinde şöyle tanıtılmaktadır: "Sefername-i Buhara (Merv, Serahs, Ahal ve Tecen'deki Teke taifeleri hakkında)." "Sefername-i Buhara"nın nüshası sondan eksiktir ve kırık nesta'lik hattıyla 21x15 boyutunda beyaz Frenk cinsinden kâğıda yazılmıştır. Üzeri kumaş ciltlidir ve her biri 12 satırdan oluşan toplam 98 sayfadan ibarettir.⁴

"Sefername-i Buhara"yı yayına hazırlayan Hüzeyin Zemanî'nin bildirdiğine göre ismi ve Buhara'ya tam gidiş tarihi bilinmeyen sefaretnamenin yazarı, metinden anlaşıldığına göre Buhara seyahatini takriben Hicri 1259 (1843-1844) yılında Muhammed Şah döneminde gerçekleştirmiştir. Zira metinde Türk takvimiyle tavşan yılına işaret edilmektedir ki, bu da yaklaşık H. 1259 yılına denk gelmektedir. İngiltere'nin Buhara'ya yolladığı Joseph Wolff'un Buhara'daki görevinin 1843-1844 döneminde olması da bunu doğrulamaktadır.⁵ Böylece İranlı akademisyen Hüseyn Zemanî'nin Joseph Wolff'un seyahatnamesini görmediği anlaşılmaktadır. Zira onun seyahatnamesinden hem İranlı elçinin adı hem de ne zaman Buhara'ya geldiği kolayca öğrenilmektedir. Buna göre Muhammed Şah Kaçar'ın elçi olarak Buhara Emiri'ne gönderdiği bürokratin adı Abbaskuli Han'dır. Ayrıca onun Buhara'da Hüseyn Zemanî'nin tahmin ettiği gibi 1843-1844 döneminde bulunduğu anlaşılmaktadır.⁶

Buhara Sefaretnamesi'nin Türkistan Tarihi Açısından Önemi

Yakın dönem Türkistan tarihinin aydınlatılması bakımından oldukça kıymetli bir kaynak olduğu anlaşılan "Sefername-i Buhara"nın önemi, Kaçarlar döneminde İranlı bir bürokratin genelde Maveraünnehir, özelde de Buhara hakkında ortaya koyduğu ilk eser olmasından kaynaklanır. Bir elçilik raporu olan "Sefername-i Buhara"da Emir Nasrullah devrinde İran-Buhara siyasi münasebetlerinin muhtevası ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda İran'ın Büyük Britanya ile yakınlaşmasının İran-Buhara ilişkilerine tesiri gözler önüne serilmektedir. Buhara Emiri'nin İran elçisiyle yaptığı konuşmalardan onun büyük devletlere, bilhassa Büyük Britanya'ya olan güvensizliği ve muhalefeti rahatlıkla belli olmaktadır. Ayrıca Buhara Emiri ile Hive ve Hokand hanları

⁴ Hüzeyin Zemanî, a.g.e., s. 14-15.

⁵ Hüzeyin Zemanî, a.g.e., s. 15.

⁶ *Travels and Adventures of the Rev. Joseph Wolff, D.D., LL. D. Vicar of Ile Brewers, Near Taunton; and Late Missionary to the Jews and Muhammadans in Persia, Bokhara, Cashmeer, etc.*, London 1861, p. 573-574.

arasındaki düşmanlık da dikkat çekici bir husus olarak İran elçisinin raporuna yansımıştır. Bu manada bilhassa Emir Nasrullah'ın Hokand Hanlığı üzerine yaptığı seferler hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. “*Sefername-i Buhara*”yı Türkistan tarihi açısından kıymetli kılan diğer hususlar ise Buhara Emirliği'nin idari, askeri, mali ve iktisadi yönlerini ortaya koyması ve Horasan'da meskûn Türkmen taifeleri hakkında bilgi vermesi olarak özetlenebilir.

Daha sonraki araştırmalarda kullanılması açısından kolaylık sağlayacağı düşünülerek bu kısa elçilik raporunun Farsça'dan yapılan tam tercümesi aşağıda verilmiştir. Tercümede Hüseyin Zemani'nin yaptığı yayından faydalanılmıştır.⁷ Gerekli görülen yerlerde tarafımızca dipnotlarla açıklamalarda bulunulmuştur.

“Sefername-i Buhara”nın Farsça'dan Türkçe'ye Tam Tercümesi

Bismillahirrahmanirrahim

Bu zevsalsiz devletin saltanat ve hilafetinin güneşi kaybın ufuklarından doğduğunda refah ve asayiş dünyaya yayıldı. Adalet ve cömertlik örtüsü memleketlerin üstüne serildi. Saltanat hükümleri vilayetlerde geçerli oldu. Talih onunla dost ve yoldaş oldu.

Cihanın iktidar sahibi idarecileri, bu yüce devletle dost olmanın yollarını aradılar. İstila ve işgale yüz yüze kalan herkes ondan istimdat eyledi. Bunların içinde Buhara Emiri de vardı. O, Devlet-i Aliyye'nin iktidarını ve koruyuculuğunu görmüş, adalet ve kifayetini uzak yakın her yerden duymuştu. Bu sebeple birlik olmak ve destek görmek istedi. Sadakat yoluna girerek çeşitli kıymetli hediyelerle elçi gönderdi.

Bu büyüklüğü her geçen gün artan devletin ezeline beri her yıl ona elçiler gelir ve onun kudretine sınırlar. Ona dostane şekilde sadakatlerini bildirir ve onunla birlik olup himayesine girmek için çalışırlar.

Bir süre önce Buhara Emiri de devletin büyüklerinden Seyid Halil'i birkaç istekle yüce saltanata göndermiş ve birlik binasını sağlamlaştırmak istemişti. Bu kahredici devletin büyükleri de elçiyi, istekleri karşılanmış ve amaçlarına ulaştırılmış bir şekilde geri göndermiştir. Devlet-i Aliyye, bu sadık hizmetkârını da onunla birlikte gitmekle görevlendirmiştir.

Devlet büyüklerinin ikazları uyarınca saltanat merkezinden yola çıkıldıktan itibaren hedefe varıncaya kadar geçen olayları bildirmek gerekmektedir.

Tavşan yılının safer ayının 23'ü olan Salı günü saltanat merkezinden hareket ederek Hazreti Abdülazim'in mukaddes zaviyesine ulaştık. Buharalı hacılardan on-on beş kişi, Halil Hoca ile birlikte bu zaviyede idiler. Eşyalarıyla birlikte burada misafir olmuşlar ve o derece hürmet ve sevgi görmüşlerdi ki, son derece hoşnut kalmışlardı.

İkinci menzil, altı fersah ötedeki Pelaşt idi. Oranın halkı tamamen emniyet ve huzur içindeydi ve devlete dua etmekle meşguldüler.

Üçüncü menzil, altı fersah daha ötedeki Eyvankeyf idi. Buranın halkı imrahordan şikâyetçiydi. Dördüncü menzil, beş buçuk fersah ötedeki Kışlak idi.

⁷ *Sefername-i Buhara (Asrı Muhammed Şah Kaçar)*, Yay. Haz. Hüseyin Zemani, Tahran 1372.

Oranın halkının tamamı hallerinden memnundu. Beşinci menzil, yedi fersah ötedeki Deh Nemek idi. Oranın halkı fazlasıyla bitkin ve perişandı. Azıkların karşılanmasına dair kanunun gereğini yerine getirebilecek güçte değillerdi. Bu sebeple o gece Halil Hoca'nın masraflarını bendeniz karşıladım ve oranın halkına bir şey yüklemedim. Altıncı menzil, yedi fersah ötedeki Lascerd idi. Kervansarayda konakladık, halkla durumları hakkında söyledik. Herkes Şehzade Seyfullah Mirza'nın idaresinden tamamıyla razıydı.

Yedinci menzil, altı fersah ötedeydi. Buradaki kervansarayda gördük ki halk Şehzade Seyfullah Mirza'dan son derece hoşnuttu. Halil Hoca'nın bineklerinin kötü durumda olması sebebiyle burada bir gün konakladık. Burada Aga Hacı Mirza Askeri Semnani hazretleri bizi görmeye geldi. Öğle ve akşam yemeklerimizi birlikte yedik ve her ne kadar hepimizi kendi evinde misafir etmek için ısrar etse de kabul etmedik.

Rebiülmevlud ayının ve aynı zamanda güneş yılının ilk günü olan Çarşamba sabahı, beş fersah ötedeki sekizinci menzilizimiz Ahvan Koşa'ya ulaştık. Burada Aga Hacı Mecdeülali adına merhum Şerif Han tarafından yapılan yeni bir kale vardı.

Heratlı müneccim Mirza Mahmud Taki'nin takvimine göre güneşin batmasına iki saat yirmi dakika kala yeni yılın başlangıcıydı. Elçilerin şerefine yemekler ve tatlılarla bir şölen düzenlendi. Çölün ortasına murassa hançerler ve mücevherlerle bir masa bezendi. Halil Hoca, çölün ortasında böylesine yemekler ve tatlıların nasip olmasından dolayı hayretini gizleyemedi.

Bu yemeklerin, tatlıların ve içeceklerin tüketilmesinden sonra arta kalanları Halil Hoca'nın yanındaki adamlara mümkün miktarda parayla birlikte verdik. Ahvan Koşa gözümüze epey bayındır göründü. Ziraatla uğraşıp bağ ve bostanlar yapmışlardı. Merhum Şerif Han bu hususta epeyce çaba sarf etmiş ve bu güzel çabaları meyvesini vermekteydi.

Saltanat merkezinden yola çıkarken Halil Hoca'nın masraflarını kendim karşılamaya karar vermiştim ve her ne kadar yol boyunca yetecek erzak tahsis edilmiş olsa da diğer şahsi harcamaları için de az çok bir şeyler verilmişti. Bu mübarek yola düştüğümüz zamandan beri Hoca ve yanındakiler öğle ve akşam yemeklerinde bu kulun misafiryıldılar ve aldıkları erzaklar onlarda kalmıştı.

Dokuzuncu menzil, yedi fersah ötedeki Devletabad idi. Devletabad halkı, masraflarımızı karşılamaya güçleri olmadığını söyleyerek ah vah etmekteydi. Ben sadık kul, harcamaları üstüme alarak halkın Padişah-ı İslampenah'ın devlet ve şevketine dua etmekle meşgul olmalarını sağladım.

Onuncu menzil, altı fersah ötedeki Damgan idi. Bir bahçenin kenarında çadır kurarak konakladık. Buranın halkının konuşmalarından Şehzade Seyfullah Mirza'dan razı olduklarını ama idareci ve komutandan şikâyetçi olduklarını anladık. Askerler de aldıkları maaşın yetmediğinden şikâyet etmekteydiler.

On birinci menzil, yedi buçuk fersah ötedeki Deh Molla idi. Oranın halkı da valisinden memnundu. On ikinci menzil, beş fersah ötedeki Bestam idi. Yolumuzun üstünde olmayan Bestam'a gitme sebebimiz, bizim geçeceğimizden haberi olan ora halkından bazı kişilerin ricasıydı. Şiddetli kar yağışından

dolayı orada iki gün konaklamak zorunda kaldık. Oranın halkı, Süleyman Han'ın idaresinden razıydılar.

On üçüncü günde oradan hareket ederek altı fersah ötedeki Rahmetabad'a geldik. Rahmetli Şerif Han orada çok güzel bir kale, bağ, hamam ve imaret yaptırmıştı. Bayındır bir yer olduğunu gördük. Bir top; bir rütbeli ve birkaç topçunun gözetiminde burada bulunuyordu ve yolları korumakla yükümlüydüler. Biri tatlı, biri acı olmak üzere şehre yeraltından gelen iki su yolu vardı. Bu iki suyunun üstündeki tesisler harap haldeyken Aga Hacı Mecdeülali hazretlerinin çabalarıyla yenilenmişti. Oradan gelen bolca suyla ziraat yapılyordu ve oradan geçen yolcuların erzakları ahali tarafından temin ediliyordu.

Oradan hareketle dört fersah ötedeki on dördüncü menzilimiz Miyami'ye geldik. Acemlerin komutanı Muhammed Taki Han'ın methi bu kula kadar ulaştı.

On beşinci menzil, altı fersah ötedeki Miyandeşt idi. Güzel bir yere iyi bir kale ve su yolu inşa edilmişti, fakat su yolu henüz tamamlanmamıştı. Orada bir top, tophane vekili Haydar Bey ve birkaç topçu neferinin gözetiminde hazır bulunmaktaydı. Buradan yetecek ölçüde erzak satın alındı.

On altıncı menzil, altı fersah ötedeki Abbasabad'dı. Yoldayken Asafüddeve⁸'nin posta memuru geldi ve Mecdeülali hazretlerinden bir mektubum olduğunu söyledi. Nakledildi ki, Merv Tekelülerinden yüz elli kişi Asafüddeve hazretlerinin hizmetine girmiştir.

Oradan hareketle yedi fersah ötedeki on yedinci menzilimiz Müzeyyenan'a vardık. Oranın halkı da başlarındaki mübarek yöneticiden son derece memnun halde dua etmekteydiler.

On sekizinci menzil, sekiz fersah ötedeki Muher idi. Oranın halkı devletin devamına duacıydı. Devam ederek yedi fersah ötedeki on dokuzuncu menzilimiz Sebzvar'a ulaştık. Oranın hâkimi olan Hüseyin Han bizi izzet ve ihtiramla bir gün ağırladı.

Başkentten Sebzvar'a kadar geçtiğimiz her mekânda ve konakladığımız her yerde, İslam şahlarının parlak güneşi Mecde hazretlerinin çabasıyla ayakta duran muhkem kaleler, işleyen su yolları, müstahkem mevziler ve güzel eserler gördük. Yolların güvenliği o dereceydi ki, vatanından yola çıkan tek bir kişi yanında yüklerinden hiçbir şey kaybetmeden varmak istediği yere ulaşırdı. Hüda'ya binlerce şükür ki beldelerimizi böylesine güvenli kılarak iyi nam kazandırmıştır. Ümidim şudur ki, bu baki devlet ayakta kaldıkça bu asayiş hiç eksilmesin ve gideceği yere sağ salım varanların duaları eksilmesin.

Yirminci menzil, yedi fersah ötedeki Za'faraniye idi. Oranın halkı da son derece saadet içindeydi. Burada öyle bir kervansaray vardı ki, öylesine hareketli bir kervansaray görülmemiştir. Giriş çıkışların çokluğundan, zamanın ve ayakların geçişinden harap olmaya yüz tutmuştur. Eğer restore edilmezse yakın zamanda tamamen harap olacaktır.

Yirmi birinci menzil, sekiz fersah ötedeki Hüseyinabad idi. Buradan Nişabur'a beş fersah aşım vardık. Şehrin dışındaki kervansarayda konakladık.

⁸ Asafüddeve İran'ın Horasan eyaleti valisi olarak Meşhed'de duruyordu, *Travels and Adventures of the Rev. Joseph Wolff*, p. 586.

Asafüddevle hazretlerinin kardeşi, o bölgenin hâkimi Muhammed Veli Han bizimle bir gün geçirme lütfunda bulundu. Halk onun yönetiminden haddinden fazla razıydı. Onun iktidarının nitelikleri içerde ve dışarıda zikredilmekteydi.

Halil Hoca, Muhammed Veli Han'ın yardımcısından birkaç tane firuze istememi rica etti. Bu kulunuz da bu ricayı iletince ona on beş tane firuze yolladılar. Kadılar kadısı Eşref hazretleri bizi görünce misafir etmek için ısrar etti. Kadı hazretlerinin davetini geri çevirdik.

Yirmi üçüncü menzil, beş fersah ötedeki Kademgah idi. Yolun yarısında-yken, tacirlerle birlikte yolculuk eden Merv Tekelüleri, Sarukları ve Salarlarının aksakallılarını gördük. Aksakallardan Uraz Han da onlarlaydı. Onların ardından Asafüddevle hazretlerinin bir süvarisi bize yetişti. Asafüddevle tarafından verilen bir şemşir kabzayı Uraz Han'a götürmemizi istedi. Kademgah'a vardığımızda oranın halkının çoğunun Peygamber soyundan olduğunu gördük. Buhara Emiri Beg Can⁹'ın selefi zamanında ora halkının kılıçtan geçirilip mızrak ve oklarla yaralandıklarını ve sağ kalanların da Buhara'ya götürüldüklerini işittik. Orada kalanlar çok çocuk yapıp nesillerini çoğalttıkları halde hala bu afeti atlatamamışlardı. Elhamdülillah bu günden güne büyüyen devletin nuru bu topraklar üstüne doğmuştur ve bugün oradaki emniyet ve asayişin yüksekliğini anlatmaya dil yetmez. Orada yaşayan büyük küçük herkes Devlet-i Aliyye'ye o derece dua etmektedirler ki, bunu adeta bir farz olarak görmektedirler. Hayatlarını bu nimetin, emniyetin, rahmetin ve refahın şükrünü yaparak sarf etmektedirler.

Yirmi dördüncü menzil, altı fersah uzaklıktaki Şerifabad idi. Oranın halkı erzak verdi. Onların verdiğinden başka kendimiz de erzak satın aldık. Oradan hareketle yedi fersah ötedeki yirmi beşinci menzile vardık. Oradan mukaddes şehre iki fersah kala Asafüddevle hazretleri tarafından gönderilen adamlar bizi karşılamaya geldiler. Bizi şehre götürdüler ve münasip bir mekâna yerleştirerek ağırladılar. On beş günü yeryüzünün kubbesi Ali b. Musa er-Rıza'nın ziyaretgâhında yüce devletin devamı için dua ederek geçirdik.

Molanın bu kadar uzun sürmesinin sebebi, Halil Hoca'nın bineklerinin devamlı yürümekten harap durumda olmalarıydı. Bu kuldan onların dinlenmesi için birkaç gün duraklamamızı isteyince çaresiz kabul ettim. İlk gün Asafüddevle hazretleri, bu sadık kula ve Halil Hoca'ya çeşitli tatlılarla bir kelle şeker gönderdi. Aynı gün Halil Hoca'nın ve bu fedainin harcamaları için üçer buçuk tümen para tahsis edilmesini emretti. Halil Hoca için birkaç eğlence düzenledi ve orada ona sınırsız izzet ve muhabbet gösterdi.

Bu mola süresince bu kul, bu kahredici devletin büyüklerinin katıldığı dört beş mecliste hazır bulunarak onların sözlerinden feyiz alıp huzur buldu. Halil Hoca'ya bir cübbe, on beş tümen nakit para ve beş tane firuze takdim edildi. Bu sadık kul da her varılan yerde zaruri olduğu üzere binek ve yük

⁹ Beg Can'la kastedilen 1785-1800 yılları arasında Maveraünnehir'de iktidarda bulunan Mangıt asıllı Buhara Emiri Şah Murad'dır. Babası yani selefi Daniyal Biy Atalık ona Big veya Bigi Can adını vermişti, Anke von Kugelgen, *Die Legitimierung der Mittelasiatichen Mangitendynastie in den Werken Ihrer Historiker (18. - 19. Jahrhundert)*, Ergon Verlag Würzburg in Kommission, İstanbul 2002, s. 77.

hayvanlarının kiralanmasıyla uğraştı. Rebiülahir ayının beşi olan Salı günü kutsal topraklardan hareket ederek bir fersah ötedeki Hıdır Beg Kalesi'ne vardık. Buraya gelmemizin sebebi, kutsal topraklarda yük taşınmasıyla uğraşan tacirlerin işlerinin olması sebebiyle bizi iki gün geciktirmeleriydi.

Tacirlerin işlerini tamamlamasından sonra yola koyulduk. Bu itaatkâr kulun yanında atlar, develer ve katırlardan oluşan bir kervan düzülmüştü. Bu kervan şunlardan oluşmaktaydı: Yirmi üç baş at, dört baş katır, sahibi olunan on beş deve ve kiralananan on dört deve. Çeşitli memleketlerden kırk beş kişi bizimle yolculuk etmekteydi.

Hıdır Beg Kalesi'nden hareket ettiğimiz gün başkentten Hacı Kasım, Hacı Molla Hasan ve diğer bazı tüccarlar iki fersah kadar bize eşlik ettiler. Her biri kendi ortaklıklarını yazıp çizdiler.

İkinci menzil, dört fersah ötedeki Timurlulardan kalma Korgun idi. Orada iki yüz kadar aile ziraatla uğraşıp yaşamaktaydılar. Oranın aksakalı ve büyüğü, rahmetli Kılıç Han Timurlu'nun oğlu Dost Muhammed Han idi. Buraya gelmeden başımızdan geçen olaylardan biri de şuydu: Halil Hoca, Meşhed'den genç bir çocuğu Buhara'ya götürmek istiyordu. Şehirdeyken bunu duyunca mani olmak istedim ama kabul etmedi. *"Onun annesi bizden para alıp onu yanımıza verdi"* dedi ve gördüm ki onu vazgeçirmenin bir yolu yok. Asafüddeve hazretlerinin başyaverine haber gönderdim ki bir uşak göndersin ve Halil Hoca'ya Asafüddeve hazretlerinin şöyle buyurduğuna dair bir name yazıp yolasın: *"Bu çocuğun annesi, oğlunun kaçıp Buharalılara köle olduğunu ve eğer Buhara'ya götürmek istiyorlarsa onu geri verip getirmelerini söyledi."*

Korgun yolundayken nameyle birlikte uşak yetişti ve başyaverin hazırladığı kâğıdı verdi. Halil Hoca kabul etti ve cevabını uşağa verdi, uşak geri döndü. Uşağın gittiği haberi bu fakire ulaştı. Adam gönderip onu geri getirdik. Öğle yemeği sırasında Halil Hoca'ya onun vilayetten devlete gelen bir adam olduğunu, böylesine kötü bir suçu işlemenin ona yakışmayacağını, bu işin sonucunun kötü isim ve fesattan başka bir şey olmayacağını söyledim. Ne kadar nasihat ettimse de Nuh dedi peygamber demedi. Bunun üzerine çocuğu alıp uşağa emanet ettim ve geri götürmesini söyledim.

Bu sebepten dolayı sonraki iki üç gün boyunca Halil Hoca bana küstü.

Üçüncü menzil, beş fersah ötedeki Çahar Gonbed idi. Yoldayken o cahil çocuğun, uşağın elinden kaçıp bize geri geldiği haberi ulaştı. Yolda Meşhed'e giden bir Timurlu ile karşılaştık. Çocuğu bağlayıp isteyip istememesine bakmadan bizden bazı kişilerle birlikte o Timurlu süvarinin yanına verdik. Onu götürüp Meşhed'de başyavere teslim ettiği haberi bize Mezdevran menzilindeyken ulaştı.

Dördüncü menzil, beş fersah ötedeki Mezdevran idi. Orada pek çok nöbetçi barınağı gördük. Yüzbaşı Ali Muhammed önderliğinde, Asafüddeve'ye bağlı birliklerden yüz elli nefer orada gece gündüz sınır bekçiliği yapmakta ve ziraatla uğraşmaktaydılar. O çocuğu Meşhed'e götürülen kafilenin geri gelmesini bekleyerek orada iki gün konakladık.

Oradan hareketle beş fersah ötedeki beşinci menzimiz olan Şorluk'a vardık. Orada tatlı su yoktu, sadece acı suyu olan bir çeşme vardı ve sadece

hayvanlar içebiliyordu. Bizim yanımızda Mezdevran'dan aldığımız içme suyu hala mevcuttu.

Altıncı menzil, on fersah ötede Serahs'ın karşısındaki nehrin kenarındaydı. Yağmur sebebiyle nehrin suyu coşmuştu ve oradan geçmek mümkün olmadı için bir gün konakladık. Asafüddeve'nin kâtibi, bizi izzet ve ikramla ağırlamaları yönünde Tekelü Nefes Beg ve Turab Beg'e mektup yazmıştı. Bunu Türkmen yüzücülerine verdik ve onlar da dereyi geçerek yerine götürdüler.

Ertesi gün olaysız geçti. Serahs'taki Teke Türkmenleri yirmi bin ailedir. Onların on iki bini Toktamış soyundandır ve onların aksakalı Nefes Beg'dir. Diğer sekiz bini ise Aktamış soyundandır ve onların aksakalı Turab Beg'dir. Her iki aksakal hazretleri de bir iki gün suların dinmesini beklememizi söylediler.

Öğle vakti Halil Hoca'nın adamlarından birkaçı, bu sadık kulun adamlarından birkaçıyla birlikte yüzmekle meşgul oldular. Bu kulun eskiden beri uşağı olan Culfalı Muhammed Alihan oğlu İsfahanlı Ali Muhammed adlı yirmi beş yaşındaki genç, Halil Hoca'nın iki adamıyla birlikte nehri geçmeye gitmişti. Nehrin ortasında suyun şiddetine dayanamayan Ali Muhammed, boğulup kaybolmuştu. Türkmen dalgıçları her ne kadar onun cesedini bulmak için çalışsalar da bir sonuç alamadılar. Nehrin suyunun geçit vermemesi sebebiyle çaresiz orada altı gün bekledik. Türkmen dalgıçlarına iki tümen para vermemize ve onlar da suyun her tarafını karış karış aramalarına rağmen Ali Muhammed'in cesedini bulamadılar. Ne kadar beklersek bekleyelim suyun şiddeti azalmadı. Sonunda Nefes Beg ve Turab Beg, çareyi geri dönüp Ak Derbend'deki Hatun Köprüsü'nden geçmemizde gördüler. Oradan Serahs'a beş günlük yol vardı.

Ertesi gün köprüye ulaşıp geçtik. Nehrin öbür yakasında konakladık. Burada otlak ve yakacak boldu. Köprü, altı küçük ve altı da büyük olmak üzere on iki kemerlidir. Bu hayır binasını kimin inşa ettirdiği bilinmemektedir, ama ismi Hatun Köprüsü'dür. Yapısı ve temeli sağlam olmakla birlikte harap olmaya yüz tutmuştur. Eğer iki yıl içinde onarılmazsa tamamen yıkılacak. Bu sadık kulun tahminiyle üç yüz tümen masraf çıkar.

Oradan hareketle sekiz fersah sonraki menzilimize ulaştık. Ertesi gün de Serahs'a vardık. Yoldayken öğle yemeği için durduğumuzda Teke Türkmenlerinden bir kaplan postunu devenin arkasına atmış giden iki süvari gördük. Anlattıklarına göre Kılıç adlı bir Türkmen, hanımı ve on yaşındaki oğluyla koyun gütmeye gitmiş. Çocuk devenin üstünde oturmaktaymış, kadın ise devenin yularını tutarak yürümekteymiş. Ansızın ağaçların arasından bu kaplan fırlayıp devenin üstüne atlamış. Çarpışmanın şiddetinden deve metrelerce öteye uçmuş. Türkmen onu öldürmek istemiş ve bıçağını çekip iki darbe indirerek onu helak etmiş. Bu arada kaplanın darbesiyle devenin de göğsü ve karnı parçalanmış. Deve ölmüş ama çocuğa bir zarar gelmemiş. Türkmen, tanıdıklarına göstermek için kaplanın kafasını kesip derisini yüzmüş. Bu kulun burada olduğunu işitince göstermeye getirmiş, gerçekten çok şaşırдық. Ona beş tümen ve bir cübbe vererek yola devam ettik ve Serahs'a yarım fersah kala konakladık. Türkmenlerin suda boğulan adamımızın cesedini buldukları

haberi geldi. Hemen üç tümen vererek cesedi getirip defne hazırladık. Sonra da onu bu mukaddes toprağın bağına sakladık.

Ertesi gün Nefes ve Turab beglerin her birine birer hil'at ve mücevherli kab-zalı birer kılıç vererek su ve erzak temin edip Merv'e doğru yola devam ettik. Mukaddes Meşhed ile Serahs arasında otuz fersah yol gelmiştik ve Merv'e ka-dar bir otuz fersah daha yolumuz vardı. Her on fersahta bir acı su kuyuları var-dı ki, hayvanlar bile onun suyunu tiksinererek içerlerdi. Üç menzilden geçerek Merv'e iki fersah mesafede bir yere ulaştık. Kaymakam hazretlerinin oğlu, ya-nında elli atıyla bizi karşılamaya geldi. Bizi kaymakamın yeri olan Yeni Merv'e getirerek yerleştirdi. Dört gün boyunca Merv'de kalarak hayvanlarımızı dinlen-dirdik. Şunu söylemek gerekir ki ben sadık kul, pek çok değişik bölgeye seya-hat etmiş olmama rağmen böylesine civanmert bir kaymakam hiç görmedim.

Teke, Saruk ve Salurların aksakalları toplanarak Devlet-i Aliyye'ye olan itaatlerini arz ettiler ve onun için can vermeye hazır olduklarını bildirdiler. Şahlar şahı ne zaman isterse onları kul ve köle olarak kabul edebileceğini söylediler. Can vermeye hazır köleler olduklarını, Devlet-i Aliyye onlardan her ne istese canla başla yapacaklarını bildirdiler.

Merv'den su ve erzak alarak Buhara'ya doğru yola koyulduk. Merv ile Çarcuy arasında kırk beş, Merv ile Buhara arasında altmış fersah yol vardır. Merv'den Çarcuy'a giden yol üstünde dört kuyu bulunur. Bunlardan üçü, ancak hayvanların içebileceği kadar acıdır ve biri tatlıdır. Kuyular arasındaki ortalama yol on iki fersahtır. Otlaklar git gide azalmaktadır. Mesafeleri aşarak Çarcuy'a geldik. Burada çok büyük ama epey harap halde bir kale vardı. Üç yıl evvel Emir Nasrallah Hokand'ı muhasara etmeye gittiğinde, Ürgenç Hanı üç bin kişiyle Çarcuy önlerine gelmiş ve oradan kırk bin aileyi göçe zorlamış-tı.¹⁰ Çarcuy'un genişliği on altı fersaha iki fersahtı. Ceyhun olarak bilinen Amu Nehri'nin kenarındadır ve oranın hâkimi Ahmed Beg'dir. Orada bir gün konaklayıp ertesi gün Buhara'ya doğru yola çıktık. Çarcuy'dan Buhara'ya on beş fersah yolumuz vardı. Nehri tekneyle geçip iki fersah ötedeki Beg Kalesi'ne doğru yola koyulduk.

Nehrin genişliği tahminen bir fersahtır. Oradan altı fersah uzaklıktaki Ka-rakol'a gittik. Orada konakladık. Karakol, Buhara'nın büyük nahiyelerinden biridir. Karakol'dan her yıl Buhara Emiri'ne giden gelir miktarı üç bin tilla-dır.¹¹ Bu da dört bin tünden fazlasına denk gelmektedir. Oranın hâkimi, yüksek bir mevkie sahip olan Hüseyin Han İrani'dir. Bundan kırk yıl önce Bestam ve Goklan hâkimi rahmetli Muhammed Zaman Han Kaçar İzzeddinlu, kendine bağlı olanları toplayarak Goklan üstüne yürümüş ve bozguna uğ-

¹⁰ Burada Ürgenç Hanı'ndan kasıt Hive Hanı Allahkulu Han'dır. Hiveli tarihçi Agehi'nin anlattığı-na göre 1842 yılında Buhara Emiri Nasrullah'ın Hokand'a saldırısını duyan Hive Hanı Allahkulu Han, müttefiki olan Hokand Hanı'na yardım etmeyi arzu ederek kendi askerlerini Buhara üzerine sefere yolladı ve Hive kuvvetleri Buhara'nın Çarcuy Kalesi'ni kuşattılar, *Materiali po İstorii Turkmen i Turkmenii*, T. II, İzd. Akademii "Nauk" SSSR, Moskva-Leningrad 1936, s. 475-476.

¹¹ Tilla Buhara Emirliği'nin para birimidir. Eşrefi de denilen tilla büyük ticari alışverişlerde kulla-nılan altın sikkeydi, E.A. Davidoviç, *İstoriya Monetnogo Dela v Sredney Azii XVII-XVIII vv.*, Duşanbe 1964, s. 51-52.

ramıştı. Bunların pek çoğu Türkmenlere esir düşmüştü. Esirlerden biri de o yıllarda on altı yaşında olan Hüseyin Han idi. Evvela Ürgenç'e götürülmüş, sonra da oradan oraya dolaştırılmıştı. Emir Haydar'ın emrine girmiş ve burada yavaş yavaş yükselerek o bölgenin hâkimliğine getirilmiştir. Aslında dinine sahip çıkmakta fakat takiye yapmaktadır. Bundan birkaç yıl önce adı geçen rütbeli tarafından altmış tümen karşılığında tercüman olarak alınmıştır. Tercümana Türkistan'da "yorgu" derler. İki yıl bu görevi sürdürmüş ve kendisinden memnun kalındığı için Karakol hâkimliğine getirilmiştir.

Eğer Zereşan Nehri çekilmezse ve Karakol'a kadar ulaşırsa bunun üç bin tilla getirisi olur. Zereşan Nehri, Efrasyab'ın başkenti olan Taşkend'in dağlarından çıkar. Bu bölgeler çok mamurdur ve Hokand Hâkimine bağlıdır.¹²

Hüseyin Han, geceleyin gizlice bu fedainin yanına geldi. Konakladığımız yere çay ve şeker göndermişti. Bana kendi hikâyesini tafsilatıyla anlattı. Bize gayet iyi rehberlik etti. Buhara halkının, Emir'in izni olmadan vilayet içinden ve dışından kimseye gidip gelemeyeceğine dair bir kural vardı. Cemaziyelevvel ayının altıncı gününün şafağında Buhara'ya doğru yola koyulduk. Yedi fersah yolumuz vardı. İki fersah kala "eşik agası başı"¹³ rütbeli bir komutan, kırk elli süvariyle bu fedaiyi karşılamaya geldi.

Güneşin batışına yarım saat kala şehre girdik. Bizi daha önce Emir'in kardeşi Seyid Hüseyin Han Töre'ye ait olan bir eve getirip misafir ettiler. Türkistan dilinde şehzadeye "töre" derler. Geçmiş zamanda hâsıl olan güvensizlik ve Şii olduğu şüphesiyle Töre'ye zehir içirilmişti. O ev de hala Emir hazretlerine aittir. Emir hazretleri de bizimle konaklayacağımız eve kadar geldi ve hemen ardından beklemeksizin Halil Hoca'yı huzura çağırdı. Bu sadık kula da yemek ve tatlılarla deyim yerindeyse hanlara layık bir sofraya hazırlandı. Tatlılar ve hamur işleri sıra sıra dizildi. Ardından birkaç kelle şekerle birlikte çaylar geldi. Filan kişinin bugün veya yarın bizi görmeye gelebileceğini söyledi.

Vakit darlığından ve gün bitmek üzere olduğundan dolayı bizim görüşmemiz ertesi güne kararlaştırıldı. Bu fedainin Buhara'ya girişinin ayrıntıları az çok şu şekildedir: Seksen nefer, yanımızda olabildiğince temiz şekilde getirdiğimiz eşyaları teslim aldı. Dört takım altın silahlı mızrakçıyla olabildiğince şevketli bir şekilde şehre girdik. Kilimlerle ve renkli dokunmuş elbiselerle dolu sandıklarla yüklü on dört katır. Buharalılar bugüne dek katır görmemişlerdi. Buhara'ya kadar olan yolda da at ve deveden başka binek görmemiştik. O sebeple katırlar onların gözüne tuhaf gözükte ve ilgilerini çekti. Kiraladığımız on dört devenin yükünü arastanın adamları boşalttı.

Buhara halkının çoğu, Devlet-i Aliyye-i İran'dan gelen elçiyi görmek için caddeleri doldurmuşlardı. Sonraki gün bir haberci gelerek Emir hazretlerinin bizimle görüşmeye hazır olduğunu söyledi. Devlet-i Aliyye'nin şevketine uygun şekilde hareket edip, Emir'in evi olan kumluk bir bölgedeki kaleye gel-

¹² Taşkent 1805 yılında Hokand Hanı Alim Han tarafından ele geçirilmiştir. Bkz. Dinçer Koç, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarı)*, İstanbul 2015, s. 66.

¹³ Eşikağabaşı Buhara Emirliği'nde sarayın güvenliğinden sorumlu bürokrat olarak saraya gelenlerin düzenli bir şekilde giriş ve çıkış yapmalarını sağlardı. Esasen elçilerin kabulünden sorumlu görevliye Şigavul denilirdi, *İstoriya Uzbekistana (XVI-Pervaya Polovina XIX Veka)*, Taşkent 2012, s. 195.

dik. Orada herkesin kendi makamına uygun yoldan yürümesi için zincirler bağladılar. Bu fedai de Emir'in kendisinin, kadının ve "kuşbegi"¹⁴'nin gittiği yoldan atını sürdü. Bir noktadan sonra at sürmek mümkün değildi, o yüzden haberciyle birlikte yürüyerek divanhaneye girdik.

Divan çok büyüktü, on iki zer¹⁵ uzunluk ve yedi zer' genişliğe sahipti. Yer hasır örtüyle kaplıydı. Altı yedi zer'lik bir kısma beyaz hasır serilmişti ve orada Emir'in kendisi oturmaktaydı. Haberci buradan öteye geçmedi.

Ben fedai odaya girip uzun bir selam verdim. Emir hazretleri cevap verdi ve oturmamız için yer gösterdi. Emir'in bir buçuk zer' yakınına oturdum. Resmi teşrifattan sonra cihan hâkiminin mübarek fermanını elime alıp öptüm ve sundum. Emir hazretleri iki eliyle aldı ve başından sonuna kadar okudu. Sonra sordu ki, "Şah ne istemektedir?" Dedim ki "evet Şahın ağızdan iletilecek istekleri vardır ama yeri değildir. Şimdi Emir hazretlerini görüp iltifatlarını bildirmek ve Padişahımın selamını iletmekten başka gayem yoktur. İnşallah meclisle şereflendirildiğimde âlemlerin kiblesinin ve Müslümanların dayanağının isteklerini size sunacağım."

Emir'in dışarıda duyurup ahalinin de işittiği üzere iki gün içinde Joseph Wolff idam edilecekti. Eğer meclisin hemen toplanmasını ve beni dinlemesini sağlayamazsam, korkarım Emir benim ricamı duyamadan Joseph Wolff'i idam edeceklerdi.

Mecliste şöyle bildirdim: "Şehinşah'ın sizden isteği şudur ki, Joseph Wolff'in elinde Devlet-i Aliyye'nin eşiğinden alınmış bir emannâme vardır. Şu aralar İran ve İngiltere devletleri ittihat içindedirler. Emir hazretleri onu hoşgörü ve güzellikle Devlet-i Aliyye'nin bu fedaisine teslim etmelidir. Böylece çok memnun oluruz ve Devlet-i Aliyye'nin büyükleri de bu işten çok razı olurlar. Ve eğer Emir hazretleri, Joseph Wolff'e diğer türlü davranırsa hiç şüphesiz Devlet-i Aliyye'nin kudretli padişahu rencide olacaktır. Elbette ki Emir hazretleri, Zat-ı Hümayun'u rencide edecek davranışlardan kaçınırç"

Emir hazretleri bu sözlerimi tasdik etti ama buyurdu ki; "siz bilmezsiniz, bunlar benim devletimin belkemiğini yıkmak istiyorlar. İngilizler buraya daha önce de geldiler. Bazen kâğıt oyunlarıyla Hokand Hanı'nu tahrir ederek bana düşman ettiler, bazen Ürgenç Hanı'na elçi göndererek bizim düşmanlığımıza sevk ettiler. Bizim bütün ihtiyaçlarımızı karşılamayı taahhüt ettiler ve bir harita parçasına vilayetlerin hudutlarını çizdiler. Buhara yollarını ve geçitlerini kafalarına göre başka sınırlara dâhil ettiler. Kendi işlerine gelenden başka hiçbir şey yapmadılar. Onları defalarca bu işlerden men ettim ama asla kabul etmediler. Sonunda birkaç gün hapsedip, bu işten vazgeçmeleri için vaazlar ve nasihatler verdik. Serbest kaldıklarında gidip aynı işleri yapmaktan ve aynı herbeleri yemekten başka bir şey yapmadılar."

Emir'e güzellikle cevap vermeye çalıştım. Dedim ki; "Emir hazretlerinin söylediklerini inkâr etmiyorum. Ama vilayet mühendisleri hakkında istedikleri

¹⁴ Kuşbegi Buhara Emirliği'nde Mangıt hanedanı devrinde devlet hiyerarşisinde Emir'den sonra gelen ikinci yetkili kişi konumundaki bürokrattı. Bütün vilayetlerden ve başkentin yönetiminden sorumlu olmakla birlikte finans ve vergi işlerini de takip ederdi, *İstoriya Uzbekistana (XVI-Pervaya Polovina XIX Veka)*, s. 194.

¹⁵ Bir zer' yaklaşık 1,02 metredir.

her yere gidebilecekleri, oraların sınırlarını belirleyip haritasını çizebileceklerine dair kaide vardır. Bu durum en eski zamanlardan beri böyledir. Emir hazretlerinin bu tür faaliyetlerle alakası olmadığı için ona aykırı gelmiştir. Muhtemelen sizden önceki emirler zamanında da birkaç tane Buhara haritası çizip memleketlerine götürdüler, ama gördüğünüz gibi bir şey çıkmadı. Buhara'yı yıkmak için çalıştıkları meselesine gelince, böyle bir şey yoktur. Çünkü İngilizler, Devlet-i Aliyye-yi İran ile birlik içindedirler ve müttefiklerdir. Bu sebeple İran'ın rızasının olmadığı bir harekette bulunamazlar. Devlet-i Aliyye ile Buhara arasındaki ittifak da bilinen bir şey olduğuna göre, size yapılacak bir fesadın bize karşı yapılmış olduğunu bilirler. Bu sebeple düşmanca bir harekette bulunmayı göze alamazlar ve bundan bir çıkarları da olmaz.”

Emir hazretleri cevap buyurdu ki; “bu yaptıklarından daha fazla ne kötülük yapabilirler?”. Sonuçta önceki söylediklerinden farklı bir şey söylemedi.

Joseph Wolff'in alıkonulduğu yer, oranın ordu ve tophane komutanı olan Abdüssamed Han Tebrizi¹⁶'nin bağ içindeki mülküydü. Önceden idam edilen iki kişi de orada tutulmuşlardı.

Aşağı yukarı bir buçuk saat bu konuyu görüştük. Bu fedai azledilip dışarı çıktı. Çıkmadan önce Devlet-i Aliyye'nin gönderdiği hediyelerin tafsilatı görevliye bildirildi. O da bunları toplayarak Emir hazretlerine sundu. Ertesi gün hediyeleri huzura getirmemiz kararlaştırıldı. Hediyeler birkaç şekilde sınıflandırılmıştı. O gün Emir hazretlerinin kendisiyle beraber Buhara'nın ekâbiri de muhafızlar eşliğinde ve taşkınlık yapmadan orada hazır bulundu. Emir hayal edilebilenin çok ötesinde memnun ve mutlu oldu. Gelen her şeyi bizzat tek tek inceledi ve kabul etti. Her birini ayrı ayrı övdü ve memnuniyetini bildirdi. Bunun ardından şöyle bir konuşma yaptı: “Elhamdülillah, bizim memleketimize çok büyük bir şeref nasip oldu. Bizim Müslümanlığımız, bu muazzam devletin büyüklerinin teveccühü ile yepyeni bir kuvvet ve şevket kazandı. Düşmanlarımız bundan sonra bizim karşımızda nasıl durabileceklerini düşünsünler. Allah'a yeminim olsun ki biz ve bizim soyumuzdan olanlar burada oldukça Devlet-i Aliyye-i İran'a kulluk ve hizmetten asla vazgeçmeyeceğiz.”

Burada yazıldan çok daha fazla güzel sözler sarf etti. Bundan sonra bu fedaiyi vezirin evine götürdüler. Orada vezir, Emir hazretlerinin yanında

¹⁶ Abdüssamed Tebrizi İran ordusunda görevli bir asker iken, bir cinayete karışıp idama mahkûm edildiği için Hindistan'a kaçtı. Burada kendisinden önce bulunan Feth Ali Şah'ın akrabalarından birinin hizmetine girdi. Ancak onu öldürdü ve sonra da Kabil'e kaçtı. Burada Dost Muhammed Han'ın hizmetine girdi. Ne var ki, bu kez de Dost Muhammed Han'ın oğlu Ekber Han'ı öldürdü ve Buhara'ya kaçtı. 1834-1835 yıllarında Buhara Reisi'nin yardımıyla Emir Nasrullah'ın hizmetine girdi. N. Hanikov, *Opisaniye Buharskago Hanstva*, Sanktpetersburg 1843, s. 231-232. Emir Nasrullah da etkili bir ordu meydana getirmek ve sarbaz denilen askeri kuvvetleri eğitmek amacıyla İranlı göçmenlerden faydalanmak arzusundaydı. Abdüssamed askeri konularda uzman bir şahsiyetti. Kısa sürede Emir Nasrullah'ın güvenini kazandı ve onun verdiği yetkiyle Topçubaşı unvanını alarak Topçu birliğinin başına geçti. Top dökümü işlerini organize etti. Ayrıca İngilizleri örnek alarak düzenli ordunun oluşturulması faaliyetlerini yürüttü. Böylece Emir Nasrullah'ın Hokand Hanlığı ve ayrılıkçı Şehrisebz Hakimi'ne karşı yaptığı seferlerde aktif rol aldı. Emir'e yaptığı hizmetlerden ötürü “Naib”, yani Asker Bakanı olarak atandı, Molla Alim Mahdum Hoca, *Tarih-i Turkistan*, Taşkent 1915, s. 192-193. İranlı bir köle olarak görülen Abdüssamed'in Buhara Emirliği'nde oldukça etkili bir mevkiye gelmesi ve yaşanan askeri başarısızlıklardan ötürü halkın Emir'e öfkesi arttı. Nasrullah bu yüzden onu görevden uzaklaştırmak zorunda kaldı (1849), Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, 3. Bs., Ankara 2004, s. 31.

durmaktaydı. Öğle yemeği, çay ve tatlılar getirildi. Yarım saat kadar sonra Emir hazretleri, bizi masraflarımızın belirlenmesi için vezirin yanında bırakarak evine gitti. Öncelikle bir adam yanımıza gelerek masraflarımızın ne kadar olduğunu sordu. Her gün bir adam göndererek yapılan harcamaları nakit olarak almamızı söyledi. Cevap olarak dedim ki; *“âlemlerin kiblesi olan devletimizin ve Emir hazretlerinin lütufları sayesinde nakde ihtiyacımız yoktur. Ama Emir hazretlerinin misafiri olmamız sebebiyle bunun gereğini yerine getirmek isteriz. Bize ekme ve erzak gönderirlerse çok makbule geçer. İhtiyaçlarımız karşılandıktan gayri nakde ihtiyaç duymayız.”* Böylece bizim ihtiyaçlarımızı karşıladılar. İki gün sonra Emir hazretleriyle mülakata çağırıldık.

Bu toplantıda devlet meseleleri ele alındı. Evvela esirler meselesini konuştuk. İran ahalisinden pek çoğu orada esirdi ve alınıp satılmaları helal görülüyordu. Devlet-i Aliyye-i İran, onların alınıp satılmasının İslam dinine göre caiz ve mubah olmadığını kabullenilmesini istiyordu; zira hem İran, hem de Türkistan ahalipleri insanların en hayırlısı olan Resulullah'ın ümmeti olup kurtuluşa erişmiş kimselerdir. Müslüman halklar arasında bu tür amellerin olması, İslam birliği ve din kardeşliği nazarından çirkindir. Bu tür hareketlerin İslam'ı zayıflatmak ve din düşmanı kâfirleri güçlendirmekten başka bir getirisi olmaz. Azametli devletimizin talebi budur ki; Emir bu hususta bütün memleketini kapsayan bir hüküm ilan etsin ve her nerede bir İranlı esir varsa derhal serbest bırakılmasını emretsin. Halkların rızasını kazanmak ve Devlet-i Aliyye'nin teveccühüne nail olmak için Emir hazretleri bunu yapmalıdır.

İkinci mesele ise Merv idi. Merv, ta Manuçehr zamanından beri Horasan'ın bir parçasıydı ve idareten Horasan valisine bağlıydı. Burası büyük Kaçar hanedanının da vatanıdır. Bazı sahtekârlıklar ve hâkimlerin gasp etmesiyle geçmişte zor ve eziyetle Horasan'dan koparılmıştır. Burası şimdiden sonra eski düzenine döndürülmelidir.¹⁷

Emir hazretleri cevap buyurdular. Öncelikle esirler meselesi hakkında Devlet-i Aliyye'nin isteğine sadakatle yaklaştığını, fakat esirlerin alınıp satılmasının kendisi veya atalarının dâhiliyle olmadığını söyledi. Belki eski âlimlerinin bu yönde fetva verdiklerini ve halkın da bu fetva ile hareket ettiğini belirtti. *“Bu iş böyle çabucak çözülebilecek bir iş değildir. İran ve Türkistan uleması bir araya gelerek oturup bu konuyu konuşmalı ve hak ve hukuk sınırlarını belirleyerek ortak bir karara varmalıdırlar. Gerçekten de bu husus dostluğa aykırıdır ve bir toplantıyla ele alınmalıdır.”* dedi. Ben sadık kul da şöyle arz ettim: *“Bu mesele gerçekte toplanarak çözülmeye gerek duymamaktadır. Her şey apaçık ortadadır. Müslüman'ın Müslüman'ı katletmesi, esir alması veya alıp satması, din ve diyaneti geçin adalet ve insafa da aykırıdır. Ben sıradan bir kul ve hizmetli olmama rağmen eğer Emir hazretleri Buhara ulemasını hazır ederlerse onlarla bu konuda konuşup gereken cevabı vermeye hazırım.”*

¹⁷ Buhara Emiri Şah Murad 1785-1786 yıllarında Merv üzerine bir dizi sefer tertip etti. Bu askeri girişimler de eskinin yağma seferlerinden farksızdı. Onun seferleri neticesinde kale ve şehre su sağlayan sedd yıkıldı. Merv zapt edildi ve ahalden 30 bin kişi zorla Buhara'ya göç ettirildi, Anke von Kügelgen, *a.g.e.*, s. 78; P.P. Ivanov, *Oçerki po İstorii Sredney Azii (XVI - Seredina XIX v.)*, Moskva 1958, s. 107.

Emir hazretleri şöyle buyurdular: “Arkadaşım, öncelikle burası Türkistan’dır. Bu işin uygulamaya konulması zordur. İkinci olarak, ulemayla bir şey konuşmak zor iştir. Bu bakımdan bura ahalisini bu işten men etmek olmaz. Bununla birlikte zaman ilerledikçe inşallah bizimle Devlet-i Aliyye-yi İnan arasındaki birlik güçlenecektir ve bu iş de kendi kendine çözülecektir. Bunca yılın âdetini şu kadarcık zamanda değiştirmeye imkân yoktur. Sizin Devlet-i Aliyye’nin yüce sahiplerinin selamını bize getirdiğiniz şu günlerden başlayarak bizler de üzerimize düşeni yaparak işe girişeceğiz. Önümüzdeki günlerde İslam sancağı altındaki Allah kullarının birbirini alıp satmayacağı fikrini ahaliye yayacağız.”

Merv hususunda ise cevap şöyledir: “Saruk, Salur ve Teke taifeleri toplanarak Ürgenç hâkimi Muhammed Niyazbay’ı bin iki yüz kişi ile birlikte katletmişlerdir. Ürgenç Hanı’nın kendisi bizimle düşmandı. Ben Hokand’a gittiğim vakit Buhara ve çevresinde ordu bırakmamıştım ve o benim vilayetime gelmişti. Tam da bizim bugün yarın Hokand’ı alırız dediğimiz vakitte Çarcuy’u kuşatmış ve yaklaşık dört bin aileyi göçe zorlamıştı. Biz de bunu duyunca saldırıyı durdurup Çarcuy’a yöneldik ama o kaçıp Ürgenç’e gitti. Bunun ardından biz toplanıp Hezaresb’e yürüdük. On sekiz gün boyunca Hezaresb’i muhasara ettik. O gün Türkmenler bir fırsat bularak Muhammed Niyazbay’ı öldürdüler ve diğer katledilenlerle birlikte onun başını Hezaresb’e bizim huzurumuza getirdiler. Bizden bir hâkim istediler. Daha önce bu hareketin iki üç kat daha ağırlığını bana yapmışlar, bana bağlı hâkimi öldürmüşlerdi. Onların sözüne itibar etmek olmazdı. Bununla birlikte çaremiz de yoktu çünkü yollarda kargaşa hüküm sürmekteydi ve o memleketler bizim el atmamıza muhtaçtı. Yolları emniyete almak için oraya bir hâkim tayin edip gönderdik. O da Türkmenlerden itibar görmediği için can korkusuyla üç ay içinde Buhara’ya geri geldi ve şimdi evinde oturmaktadır. Türkmenler, onu takip edip tekrar geldiler ve Ürgenç Hanı’nın korkusuyla bizden tekrar hâkim istediler. Hala onların başında bulunan Orak Hoca’yı tayin edip gönderdik. Onun masraflarını da Buhara ödemektedir. Devlet-i Aliyye’den ne zaman bir adam geldi de orayı hale yola koymak istedi ve biz rıza göstermedik? Hakikat şu ki, Merv şehri ve civarı hiçbir zaman eskisi gibi bayındır olmadı. Ne oradaki Türkmenler doğru düzgün raiyet olabildiler, ne de hangi taraftan olursa olsun oraya hâkim olan kimseler yönetmeyi becerebildiler.”

Böylece hükümet merkezi tarafından emredilen hususları Emir hazretlerine aktarmış oldum. Emir hazretleri, vezirini çağırarak Mirza Muhammed Taki Münecim’den alınan esirlerin getirilmesini buyurdu. Esirler Buhara’ya kırk fersah mesafedeki Kerki’de idiler. Bu iş için üç yasavul¹⁸ gönderildi. Bu iş bizzat Hacı Selmeullah hazretlerinin ricası olduğu için aldırılmazlığa veya oyalanmaya gelmezdi. Vezir bana dedi ki, “siz kendiniz Mirza Münecim’e söyleyiniz ve ona muhabbetle deyin ki, onun esirleri Kerki’ye götürülmüştü. Bir adam Emir hazretlerinin mübarek mektubuyla birlikte yola düştü ve onları getirmeye gitti. Onlar getirilip en kısa zamanda size teslim edileceklerdir.”

Konu tekrar Joseph Wolff’e geldiğinde Emir hazretleri şöyle buyurdu: “Biz onu size başışladık ve size emanet ediyoruz. Yolda Semerkand’a kadar size eş-

¹⁸ Saray hizmetlisi.

lik edeceğiz ve ondan sonra Devlet-i Aliyye-i İnan'a gidiş size kalmıştır. Bunun hatırına Devlet-i Aliyye bizden hoşnut kalsın ve iltifatına nail olalım.”

Sonraki saat Joseph Wolff'i Abdüssamed Han'ın evinden alıp bu fedainin yanına getirdiler. Zavallı adam, gördüm ki haddinden ziyade ıstırap içinde ve perişan bir haldedir ve adeta aklı başından gitmiştir. Ona her ne kadar güven vermeye çalışsam da asla kani olmadı ve onu zehirlememizden korkarak bir müddet hiç yemek yemedi. Bunun üzerine onun öğle ve akşam yemeklerini bu fedainin konakladığı yerde pişirip vermeye karar verdik. Hizmetine birkaç adam verdim ki her an halinden haberdar olsunlar.¹⁹

Emir hazretleriyle iki diğer mülakatımız daha oldu. İnan illerindeki durumlardan, İnan'ın Rusya ve İngiltere ile dostluğundan bahsettik. Devletin şevketine uygun bir şekilde gerekli cevapları verdim ve konakladığımız menzile geri döndüm. Ertesi sabah Emir hazretlerinin bir hizmetçisi geldi ve ilette ki; Emir hazretleri Halil Hoca'dan bizde tüfekler, Hint kılıçları, mücevherli süngüler, güzel tabancalar, saatler, altın eşyalar, murassa hançer ve kılıçlar, altın ve gümüşten çay, kahve ve nargile takımları olduğunu iştmiş. Bunları görmeyi arzu etmişler. Sözü geçen eşyaları o hizmetçinin yanına vererek gönderdim. Üç gün sonra hepsi geri getirildi. Meğer biri merhum bir hakana ait olan altın bıçaklı, biri de bu fedaiye ait olmak üzere iki Hint kılıcında gönlü kaldığı için alıkoymuş ve biraz daha bakıp göndermek istemiş. Dedim ki *“bunlar Emir hazretlerine asla layık değildir. Ama arzu ederlerse her ikisi de ona aittir.”*

İkinci vakti hizmetçi tekrar gelerek her iki kılıcı da getirdi ve şöyle dedi: *“Emir hazretleri buyurdular ki; rahmetli hakanın mührünü taşıyan kılıç, bir iftihar eseri olarak sizin ailenizde kalmalıdır. Diğerini ise razıysanız Emir hazretleri almak istiyor.”* Ben de cevaben şöyle dedim: *“Ben her ikisini de Emir hazretlerine hediye ettim. Elhamdülillah, âlemlerin kiblesi şahımızın sayesinde çok sayıda iyi kılıca sahibim ve istediğim takdirde Devlet-i Aliyye bana daha pek çoğunu bağışlar. Her iki kılıç da Emir hazretlerine mübarek olsun.”*

Tekrar cevap geldi: *“Merhum hakanın mührü olanı kabul edemem ama diğerini kabul ediyorum.”* Bunun üzerine ben fedai o kılıcı iyi kalite bir tüfek, mücevherli bir süngü, incili bir kese ve altı kutu gümüş kurşunla birlikte Emir hazretlerine yolladım. Bundan çok hoşnut oldu ve hepsini kabul etti. Geceyi iki saat geçe bu bendenin menziline bir nöbetçi geldi ve Emir hazretlerinin acil bir işi çıktığını, on beş günlüğüne Semerkand'a gitmesi gerektiğini, bizi vezire emanet ettiğini ve eğer bir işimiz olursa ona bildirmemizi söyledi. Cevaben biz de esirler meselesinden başka halledilmedik bir işimiz kalmadığını ve Emir hazretlerinin Joseph Wolff'i bağışlayıp bize emanet ederek büyük iltifat ve muhabbet gösterdiğini söyledik.

Ertesi gün Emir hazretleri Semerkand'a doğru yola çıktı. Bu fedainin varışıyla Emir hazretlerinin Semerkand'a doğru yola çıkışı arasında sekiz gün geçmişti. Bu süre içinde üç-dört kere mülakatımız olmuştur.

¹⁹ Joseph Wolff'un seyahatnamesinde de İnan Elçisi Abbas-kuli-Han Wolff'un sefil halimi görerek, onun bir suikasta uğramaması için yanındaki hizmetkarlarından birini onun yanında görevlendirdiği ve onun odasında uyumasını emrettiği belirtilmektedir, *Travels and Adventures of the Rev. Joseph Wolff*, p. 576.

Emir'in gidişinin üstünden beş gün geçmişti ki, bir haberci geldi. Ordu ve tophanenin Abdüssamed Han idaresinde iki gün içinde hazır edilmesini ve Buhara ile çevresinden toplanacak yüz bin tümen para ile birlikte gönderilmesini istedi. Hepsini iki günde topladılar. Ne zaman ordu bir yere gitse ve para lazım olsa Buhara halkı bir fon oluşturarak borç olarak vermektedir. Eğer sefere gidildi ve toplanan para harcandıysa ne ala. Eğer gidilmezse toplanan para bölünerek sahiplerine iade ediliyordu. Eğer sefere gidildi ve gene de para arttıysa, artan para bölünüp yine sahiplerine geri verilmekteydi.

Para toplandıktan ve orduyla toplar hazır edildikten sonra Hokand üstüne yüründü. Zira Hokand Hâkiminin perişan durumda olduğu haberi ulaşmıştı. Buhara Emiri, daha önce de birkaç kere Hokand Hanlığı üzerine yürümüşü ve nihayet Hokand Hanı Muhammed Ali Han'ı mağlup ederek oğulları, kızları, eşi, annesi ve kardeşiyle birlikte idam ettirip Hokand'ı ele geçirdi.

Emir hazretleri, "pervancı"²⁰ rütbesindeki bir komutanı beş bin askerle birlikte Hokand hâkimi olarak bıraktı. Bütün Hokand şehirlerini ele geçirdi. Daha sonra Hokand hâkimi olan Hacı Şir Ali Han, Muhammed Ali Han'ın akrabasıydı. Daha önce onun korkusuyla kaçmış ve Hitay'dan Kıpçak'a kadar bazen saklanıp bazen ortaya çıkarak dolaşmıştı. Muhammed Ali Han'ın idamından sonra Pervancı İbrahim orada üç dört ay idarede kaldı. Emir hazretleri Hokand ve çevresini harap ettiği için halk Pervancı İbrahim'e düşmanlık ediyor ve idaresini kabul etmeye yanaşmıyordu. Bu sebeple Hokand, Hitay ve Kıpçak halkları toplandı ve Şir Ali Han'a bağlılıklarını ilan ederek Hokand'a yürüdüler. Pervancı İbrahim gördü ki Hokand halkından hiç kimse onu istemiyor. Buhara da yirmi günlük mesafe uzaktadır ve zamanında yardım gelmesinin imkânı yoktur. Çaresiz oradan kaçtı ve Buhara'ya geri döndü.

Hacı Şir Ali Han böylece Hokand'ın tamamına hâkim olarak bağımsızlığını ilan etti. Hokand, Hocend, Taşkend ve diğer yerlerde Buhara Emiri'nin bağlılarından kimi bulsa idam ettirdi.

Hacı Şir Ali Han'ın bağımsızlığını ilan edişinin üstünden iki yıl geçmişti. Hacı Şir Ali Han'ın deli divane bir oğlu vardı. Babasına düşman olmuştu. Buhara Emiri Semerkand'a giderken baba ve oğul Hokand'da savaşmaktaydılar. Oğlun adı Mir Âlem idi ve Kıpçak'tan Hokand'a kadar oldukça meşhurdur. Hırsızlık ve arsızlıkla Hitay illerinden olan ve yüz bin ailenin yaşadığı Kaşgar'dan beş bin kişi toplayarak Hokand üstüne yürümüşü. Babasının kuvvetlerine karşı koyamayan Mir Âlem, Hocend kethüdalarını da alarak Semerkand'a gelmiş ve Emir hazretlerine Hokand üzerine yürümeyi teklif etmişti. Böylece Emir hazretleri de Hokand üzerine yürümüş ve Hacı Şir Ali Han ile zorlu bir savaş yapılmıştı. Neticede Şir Ali Han mağlup oldu ve oğlunun eline esir düştü. Mir Âlem Hokand'ı ele geçirdi ve Emir hazretleri de otuz bin kişiyle ve Hocend kethüdalarıyla birlikte Hocend üstüne yürüdü. Daha önce Emir hazretlerinin elinden yağma ve katliama uğrayan Hokand halkı, Mir Âlem'e

²⁰ Buhara Emirliği'nde yüksek rütbeli bürokratlar arasında yer alan Pervaneci esasen Emir'in yarlık ve fermanlarını gerekli kişilere iletmekte vazifeliydi, *İstoriya Uzbekistana (XVI-Pervaya Polovina XIX Veka)*, s. 194.

gelerek eğer Emir hazretleri tekrar gelirse yine aynı şeylerin olacağını, onun gelişine razı olmamasını ve Şir Ali Han'ı serbest bırakmasını istediler. Mir Âlem de Hokand halkının tavsiyesine uyarak Şir Ali Han'a itaat etti ve hepsi Emir hazretlerine karşı birleştiler. Hocend'e de adam göndererek Emir'e yol vermemelerini ve karşı koymalarını söylediler.

Emir hazretleri Semerkand'dan hareket ederek yedi fersah uzaklıktaki kendine bağlı Carak şehrine geldi. Oradan beş fersah uzakta gayet muhkem ve tedarikli bir kale olan Ortapa²¹ Kalesi'ne geçti. Fakat Ortapa hâkimine güvenmediği için onu görevden aldı ve yerine başkasını geçirdi. Böylece arkasını sağlama olarak yirmi fersah uzaklıktaki Hocend'e doğru yola çıktı. Hocend'e vardığında oranın kalesinin gayet sağlam olduğunu ve yol vermediğini gördü. Hocend'in bir tarafından Sir Derya denilen gayet büyük bir nehir geçmekteydi. Diğer üç taraf da son derece müstahkem ve direnişe müsaitti. Emir'in ordusu, Abdüssamed Han komutasında savaşa hazırlandı.

Emir hazretleri, halkı kendi lehine çevirmeleri için kethüdaları şehre gönderdi. Onlar şehre girince, şehrin hâkimi onları tutuklamak istedi ve kavga çıktı. Kavga büyüdü ve Abdüssamed Han Tebrizî şehri topraklarla dövmeye başladı. Savaş üç gün ve gece devam etti. Hocend'in surlarının bir kısmı yıkıldı. Özbekler Hocend'in düşmesinin yakın olduğunu gördüler. Abdüssamed Han'a karşı siperler fayda etmedi. Bu arada Müselman Kul ile Muhammed Nazarbay Karakoyuz'un on iki bin kişiyle Şir Ali Han tarafından Emir'in ordusunun üstüne gönderildiği haberi geldi. Bunun üzerine orduda perişanlık baş gösterdi ve Emir hazretleri Ortapa'ya geri çekilme emri verdi. Süvariler onların peşine düştüler ve bin iki yüz kişi katledildi.

Önceki günlerde İbrahim Pervancı, Emir hazretlerinden Şir Ali Han'ın oğlunu altı bin kişiyle kendisine vermesini istemiş, Sir Derya'dan geçip Taşkend'i alarak Hokand'a gitmeyi planlamıştı. Emir hazretleri onun teklifini kabul edip göndermişti. Henüz nehrin kenarına varmadan Müselman Kul ile Muhammed Nazarbay Karakoyuz'un ilerleyiş haberleri gelmişti. Geceleyin İbrahim Pervancı'nın önünü kestiler. Gecikmeden savaşa giriştiler. Firar sırasında Müselman Kul ve Muhammed Nazarbay'ın birlikleri peşlerinden gitti. Pek çoğunu esir edip kalanları katlettiler.²²

Emir, Ortapa'nın idaresini yeniledi ve oranın eski hâkimini kendisiyle beraber Semerkand'a götürdü. Hocend hâkimi, ordusu ve bin tane topuyla gelip Ortapa'yı muhasara etti. Kaleyi topraklarla yakıp yıkarak Hocend'in harap edilmesinin intikamını aldı.

Emir hazretleri bu haberi işitince Semerkand'da kalmayı uygun görmedi ve Buhara'ya doğru yola koyuldu. Yanında tutsak hâkimle birlikte Buhara'ya geldi. Bu esnada Emir'in veziri bana her gün mesaj yolluyor ve Hocend ile Taşkend'in fethedildiğini söylüyordu. Ama ben fedai olan biteni ondan daha

²¹ Ura-tübe veya Oratepe.

²² Emir Nasrullah'ın Hokand Hanlığı ile ilgili siyasi ve askeri faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammed Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirligi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2009, s. 131-141.

iyi biliyordum. Çünkü dostum olan tacirler ne olup bittiğini her gün bana ulaştırıyorlardı. Buhara'ya girildiği gün de Abdüssamed Han'ın yanındaki gizli bir tanıdığım aracılığıyla Emir hazretlerine çok gücendiği haberini aldım. Hocend'de olup biteni ve diğer haberleri ben fedaiye ulaştırdı. Böylece kimin Emir'in dostu, kimin düşmanı olduğunu anlamaya çalıştım.

Emir hazretleri Hocend muhasarasıyla meşgulken, vezire her gün bir postacı geliyordu. Ama gelen haberler sınırlıydı ve ordudan da kimse yazamıyordu. Postacılar da Emir'in yazdıklarının haricinde bir şey söylemiyorlardı ve getirdikleri kâğıdı da sadece vezir görebiliyordu. Vezir asla kendi kafasından bir şey yapmıyordu. Meğer Emir'in kendi rızası haricinde bir şey yapılmamasına dair emri varmış. Emir hazretleri Buhara'ya geldiği gün herkesin karşılamaya çıkmasını söylediler. Kadı, Peygamber soyundan gelen birkaç kimse ve Emir'in kendi oğlu ve kızıyla birlikte ben fedaiyi de onun teşrif etmesini beklememiz için Emir'in evine aldılar.

Burada olduğumuz süre içinde oradakiler ne birbirleriyle, ne de bu fedaiyle tek kelime konuştular. Emir'in seferi, konuşacak kudret bırakmamıştı ve kimse de bir yere gidemiyordu. Aniden davul sesleri yükseldi ve Emir'in geldiğini anladık. O girdiği an toplananlar selam verdiler ve Emir de karşılık verdi. Sonra da gidip Emir hazretlerinin elini öptüler. Ben fedai de onların yaptığını yaptım. Çok iltifat ve muhabbet gösterdiler. Bu toplantı çeyrek gün kadar sürdü ve ardından herkes evlerine dağıldı.

Özbeklerin halleri, hareketleri, sebepleri, davranışları, söyledikleri, elbiseleri, yemekleri, içecekleri, oturmaları ve kalkmaları asla diğer vilayetlerin halklarına benzemez. Acayip bir tarzları ve tuhaf adetleri vardır. Emir hazretleri Hocend'e hareket etmeden önce bir Türkmen'i yirmi tilla vererek Emir'in geliş gidiş durumunu yazıp Meşhed'deki Hacı Kasım Tahrani'ye gönderdim ki o da başkente bildirsin. Altı günde söz konusu Türkmen Meşhed'e vardı ve mektubu iletti. Emir döndükten sonra da onun yenilgisini ve seferin bütün ayrıntılarını yazarak aynı Türkmen'e yirmi beş tilla ile birlikte verip Meşhed'e yolladım. O yine altı gün sonra bu mektubu Meşhed'e ulaştırdı.

Emir hazretleri Buhara'ya ulaştığında Recep ayının ikisi, Cuma günüydü ve güneşin batmasına bir saat kalmıştı. Asafüddevle hazretleri, Molla Kazım adlı bir Türkmen'e mektup verip Tahranlı tacirlerin yanına katarak bize göndermiş, o ulaştı. Asafüddevle, bu fedaiye yönetimin Joseph Wolff'in bırakılmasından dolayı memnun olduğunu bildirdi. Aynı şekilde ben de bu fermanı Emir hazretlerine ulaştırmalıydım ki Joseph Wolff hakkında bir söylenti varsa giderilsin. Ben fedai Joseph Wolff'i iki ay önce Emir hazretlerinden teslim almıştım ama Emir'in kararını onaylamayanlar vardı ve her saat muhalif hareketler bize ulaşıyordu. O gece bir adamı Emir'in nöbetçisini bulması için gönderdim. Beraber geldiler. Devlet-i Aliyye'den ferman geldiğini, ertesi sabah Emir hazretlerine ulaştırmak istediğimizi söyledim. Fermanın içeriğinin ne olduğunu sordu. Devlet işini devletin huzurunda olmaksızın konuşmanın uygun olmadığını söyledim. Aynı gece Emir'i haberdar ettim ki sakın ola bu fedai arza çıkmadan önce bir vakanüvis gelip de falan kişi Şah'ın fermanını

saklamaktadır derse itibar etmesin. Zira o vilayette altı-yedi yüz tane vakanüvis vardır ve her ne görüp duyarlarsa Emir hazretlerine yazmaktadırlar.

Nöbetçi gidip Emir hazretlerine bildirdi. Ertesi sabah erkenden geldi ve “Emir hazretleri buyurdular ki, mübarek fermanı bana verin ve ben kendisine götürüyüm” dedi. Ben de cevaben dedim ki; “Cihan Padişahının fermanı bir ticaret yazısı değildir ki ben size vereyim siz de götürün. Kendim götürmeli ve cevabını kendim duymalıyım.” Böyle gayet sertlikle cevap verip gönderdim. Nöbetçi tekrar geldi ve “Emir hazretleri buyurdular ki, her devletten gelen her elçi yanında bir ferman ya da bir haber taşıyorsa kendisi sunmalıdır. Ama ondan sonra gelen her fermanı veya haberi bize aracıyla göndermelidir. Bizde kaide böyledir” dedi. Ben cevaben “eğer Türkistan’ın kaidesi böyleyse de İran’ın kaidesi böyle değildir” dedim. Tekrar gitti. Az sonra geri gelip Emir hazretlerinin bir saat sonra ben fedaiyi fermanla birlikte beklediğini bildirdi. Ben fedai anladım ki, bu bir saatlik gecikme olayların değiştirilip süslenmesine vakit kazanmak içindir.

Bir saat sonra nöbetçi geldi ve ben fedai kaleye doğru yola çıktım. Cuma için kale kapısında toplanılmıştı ama Emir’in yanında ekâbirden üç-dört kişiden fazlası yoktu. Meclise girerek Emir hazretlerine gerektiği şekilde selam verdim, kendime ayrılan yere oturdum ve aynı daha önce yaptığım şekilde fermanı sundum. Emir’in yanındakilerden biri fermanı alarak Emir’e vermek istedi. Onu görmezden geldim ve fermanı öperek Emir’in eline kendim verdim. Mübarek fermanı aldı ve başından sonuna kadar okudu. Yine Joseph Wolff mevzusu açıldı ve pek çok soru ve cevaptan sonra Emir hazretleri şöyle buyurdular: “Saklayamayacağım, ben bunlardan mutmain ve asude değilim. Bunu da önceki arkadaşlarına katmak istiyordum.²³ Ama sırf Devlet-i Aliyye sizi gönderip rica ettiği için bağışladım. Size emanettir. Geri dönerken yanınızda götürünüz. Belki biz de İngiltere’ye bir adam göndeririz ve onu sizin yanınıza katarız.”²⁴

Toplantı burada bitti. Emir’le mülakat yaptığım bunca zamanda onun pahalı bir elbise giydiğini görmemiştim. Ama o gün çok kıymetli bir yün cübbe giymişti. Ben fedainin dışarı çıkmasından hemen sonra daha divanhanenin kapısına varmadan, oradakilerden birkaç kişi koşarak bana yetiştiler ve o cübbeyi sekiz kelle şeker ile birlikte bana getirip Emir’in yolladığını söylediler. Anlaşıldı ki o cübbeyi ben fedaiye vermek için giymişti. Giydikten sonra geri

²³ Buradan kast edilen daha önce Emir’in fermanıyla idam edilen İngiliz subayları Stodhart ve Connoly’dır.

²⁴ Bu hususta Joseph Wolff’un seyahatnamesinde şöyle yazmaktadır: “Aynı gün arkadaşı İran elçisi efendisi Muhammed Şah’tan bir mektup aldığını Emir’e bildirdi. Emir Abbas-kuli-Han’ın mektubu Dış İşleri Bakanı’na teslim etmesi gerektiğini bildirdi. Ne var ki, Abbas-kuli-Han kendi saltanat merkezinden mektubu şahsen Emir hazretlerine vermesi gerektiğine dair talimat aldığını cevaben ilettiler. Neticede Emir hazretleri onun saraya gelmesine rıza gösterdi. O zaman Abbas-kuli-Han mektubu Emir’e sundu. Mektup dikkatle okunduktan sonra Emir şöyle dedi: Pekâlâ, Joseph Wolff’u sana hediye ediyorum; o seninle gidebilir”, *Travels and Adventures of the Rev. Joseph Wolff*, p. 579. Aynı seyahatnameden Buhara Emiri’nin bir elçisini gerçekten de Joseph Wolff ile birlikte İngiltere’ye Kraliçe ile görüşmek üzere gönderdiği anlaşılmaktadır. Ancak Kraliçe Victoria onu kabul etmemiş ve Buhara’ya geri döndüğünde Emir’in talimatıyla idam edilmiştir, *Travels and Adventures of the Rev. Joseph Wolff*, p. 588.

dönerek onun kadrini övdüm ve muhabbetle karşılık gördüm. Konakladığımız eve döndüm ve iki gün boyunca Emir hazretlerinden görüşme talebi gelmedi.

Joseph Wolff'in kurtarıldığını ve sair olayları tafsilatıyla birlikte yazarak bir Türkmen'e yirmi dört tilla karşılığı verdim. Türkmen bunu beş günde mukaddes topraklara ulaştırıp Hacı Kasım'a verdi. Hacı Kasım da hilafet merkezine göndererek devlet büyüklerinin görüşüne sundu.

Bu arada Herat, Ürgenç, Şehrisebz ve Hulm'dan elçiler gelmişti. Onlar gönderildikten sonra üç kere daha görüşme oldu. Her defasında da esirlerin alınıp satılmaması ve serbest bırakılmaları mevzusundan bahis açtım ve her defasında da Emir hazretleri bu mevzuda anlaşılır bir cevap vermekten kaçındı. Bazen sağır ve dilsiz kesiliyordu, bazen de İngilizlerden bahis açarak konuyu değiştiriyordu. Bir gün Herat hâkimi Yar Muhammed Han'dan neden elçi geldiğini bilip bilmediğini sordu. Tam bilmediğini ama Yar Muhammed Han'ın Emir hazretlerine Joseph Wolff'i öldürmeleri için mektup yazdığı söylentisini duyduğumu söyledim. Doğru duyduğumu, elçinin bu sebeple geldiğini söyledi. Bundan sonra esirler hakkında ne dersem diyeyim, ne kadar çabalarsam çabalayayım faydası olmadı. İş o dereceye geldi ki kavga çıkacağından korktum.

İki gün bekledim ve gece bir ziyafete davetliyken nöbetçiyi çağırıp Emir'e bir mesaj yolladım. Kendisiyle konuşacağım şeyler olduğunu, lakin ziyafetin maksadımı iletebilmek için fazlasıyla hareketli bir yer olduğunu ve yalnız konuşmamız gerektiğini ilettim. Sabah olduğunda nöbetçi bu mesajımı ilettiler. İki gün sonra bu fedaiyi تنها bir yere götürdüler. Giriş ve resmi teşrifattan sonra şöyle dedim: *"Bu fedai yedi nesilden beri Devlet-i Aliyye-i İran'ın hizmetinde olup nimetlerinden faydalanmaktadır. Emir hazretlerinden her ne kadar iltifat görmüş olsam da eğer bir eksik görürsem söylemem gibi bir durum yakışık almaz. Devlet-i Aliyye tarafından size bugüne dek benden başka bir elçi gönderilmemiştir. Emir hazretleri dostluk ve birlik maksadıyla Devlet-i Aliyye'ye Seyid Halil'i gönderdi. Devlet-i Aliyye tarafından da 'Size selam verildiğinde siz daha güzel şekilde selam veriniz'²⁵ ayetine uyarak ben gönderildim. Birincisi, birlik ve beraberlik için bazı fedakârlıklar yapılması gerektiği tartışılmaz. İkincisi, herkes kendi milletinin ve mülkünün bekasını kollamalıdır. Emir hazretleri; güzellikle yola gelmeyen Kabil'deki Dost Muhammed Han'la, Ürgenç Hanı'yla ve Hokand hâkimiyle neredeyse her gün ihtilaf ve çatışma halindedir. Şehrisebz ve çevresi de düşmandır ve hizaya gelmemektedir. Bu idareciler her biri kendi bölgelerine sahiptir ve müstakil bir devlete sahip değildirler. Bu şekilde hepsi düşmanlık makamındadırlar.*

Büyük devletlere gelecek olursak; evvela Ruslarla bir irtibatınız yok. İngiliz devletine karşı da bildiğiniz şekilde davrandınız. Bildiğiniz gibi o şahıslar Devlet-i Aliyye-i İran'ın saltanat merkezinden irade almışlardı. Diğer devletlerle sağlam bir birlik ve uyum için onların çıkarlarına düşmanlık etmemek gerekir. Top, tüfek, cephane ve savaş için gerekli olan diğer şeyler hazır ve hiçbir memleket önümüzde bir saat bile mukavemet edemez. Ahal ve Serahs Türkmenleri ile Merv, Saruk ve Salur reisleri apaçık olduğu üzere kulluk ve itaat arz

²⁵ Nisa Suresi 86. ayet.

etmişlerdir. Saltanat merkezinden gelecek her hükme itaat edeceklerdir. İşte siz şimdi böyle bir devletle sadakat ve dostlukla işbirliği lafları etmektesiniz. Ben fedai kul da barış ve görüşmeden yanayım. Bu konuyu halletmek gerekir. Benim devlet büyüklerimin maksadı, İslam'ın kuvveti ve şevketini arttırmaktır. Bunca cephanenin ve hazırlığın sebebi küfür üzerine galebe çalmaktan başka bir şey değildir. Buhara Emiri hazretleri gibi İslam vilayetlerine büyük faydası olan bir zatın, dinen kardeş ve usulen bir olduğu insanları esir alıp satması her şeyden önce İslam'ı zayıflatır ve küfre hizmet eder.

Ben fedai kul, Emir hazretlerinin Müslüman esir alınmasını ve satılmasını mutlak surette yasaklamasını uygun görüyorum. Hüküm veriniz ki bu çirkin ve rezil amel yasaklansın. Böylece İslam kuvvet bulsun ve güzel işler yapılsın.”

Aşağı yukarı böyle söyledim. Emir hazretleri bana kulak verip dinledikten sonra; “bu iş üstüne düşünmek lazımdır. İki gün mühlet veriniz de bu konuya dair cevabınızı herkesin yararına olacak şekilde vereyim” buyurdu.

İki gün sonra huzura çağırıldım. Emir hazretleri buyurdular ki; “söyledikleriniz üstüne derinlemesine düşündüm. Bildim ki söyledikleriniz doğru ve gerekli şeylerdir. Ben Devlet-i Aliyye-i İran ile ittihadı çok istiyorum. Ama bu iş için uzun zaman gereklidir. Halkı buna hazırlamak lazımdır. Müslümanların pek çoğu nakit para vererek esir satın almıştır ve onlara ‘esirlerinizi verin ve paranızdan vazgeçin’ demenin imkânı yoktur. Bununla birlikte acilen bize tâbi vilayetlere bundan sonra Müslüman ahaliden esir alıp satmanın yasak olduğuna dair hüküm çıkaracağım. Hiç kimsenin İran ahalisinden alınan esirleri bizim topraklarımızda alıp satmalarına izin vermeyeceğim. Bu haberi bütün etraf vilayetlere yayacağım. Ayrıca Buhara’da esir bulunan İranlılardan en az üç yüz dört yüz tane olmak üzere mümkün olduğu kadarını toplayıp sizin yanınıza vereceğim. Kendim de üç bin tilla satın aldığım ve şu an ordumda askerlik yapan bin kadar neferi esirgemedenden size teslim edeceğim.”

Askerlerle ilgili kısmı söylerken bu işten hiç hoşlanmadığımı sezdim. Anladım ki eğer ona bir teminat vermezsem esirleri vermeyecek. Şöyle arz ettim: “Ben fedai buraya gönderileceğim zaman Devlet-i Aliyye’nin büyükleri, bana eğer Emir hazretleri asker, top ve cephaneye ihtiyaç duyarsa sakınmadan göndermesini Asafüddeve hazretlerine iletmemi söylediler. Esirlerden her ne kadarını geriye götürebilirim, Devlet-i Aliyye’den o kadar ittihad ve ittifakla karşılık verilecektir.”

Şehinşah-ı İslam’ın bu fermanı, Emir hazretlerine esirleri vermesi için bir teminat oldu. Gelmek isteyen herkesin zorlama ve eziyet olmaksızın bizimle gelebileceğini ve engel çıkarılmayacağını buyurdu.²⁶

Bu haber yayılıp duyulunca Müslümanlar ben fedaiye geldiler. Esirlerden yüz elli kadarı özgürlüklerini kendileri satın aldılar. Bazıları paranın yarısını, bazıları üçte birini verebildiler. Kalan kısımlarını ben fedai tacirlerden borç alarak onlara verdim. Emir Hocend ve Semerkand’a sefere gittiği sırada âlem-

²⁶ Joseph Wolff’un seyahatnamesinde belirtildiğine göre Buhara Emiri İran hükümdarı Muhammed Şah Kaçar’ın dostluğunu kazanmak amacıyla Buhara’da esaret altında bulunan 3000 kadar İranlı asıllı köleyi ülkelerine dönmek üzere serbest bırakmıştır, *Travels and Adventures of the Rev. Joseph Wolff*, p. 586.

lerin kıblesi olan şahımızı sevindirmek için kendi aldığım beşi Peygamber soyundan olmak üzere yirmi beş kişiyi hazır ettim. Buhara ve etrafından da bin küsur esir toplanmıştı.

Amu Nehri'nden geçmek isteyen her esirin kişi başı beş tilla vermesi zorunluluğu vardı. Birkaç kişi haricinde kimsenin bunu ödeyecek gücü yoktu. Bu sebeple Emir hazretlerine kendi yakınlarından birisini yanımıza vermesini ve böylece nehirden geçerken kimsenin bize engel çıkarmamasını arz ettim. Emir hazretleri, nehirden geçiş sırasında kimsenin eziyetine uğramamamızı sağlamak amacıyla Aşur Beg adlı birisini bir inayetname ile birlikte yanımıza verdi. Gücü yetenler kendilerine bir binek buldular. Gücü yetmeyenler için bu fedai binek kiraladı. Hanımı ve ailesi olanlar için arabalar hazırlandı. Su ve erzaklarını da temin ederek tamamını nehirden geçirdik. Emir hazretleri tarafından tarifi mümkün olmayan hil'atlar ve hediyeler bağışlandı. Hil'atlar ve hediyeler getirildikten sonra Emir hazretlerinin kendisi de uğurlamaya geldi. Yanımıza Çarcuy'a kadar eşlik edecek mihmandarlar verdi ve imrahor makamına sahip Sübhankulu Beg'i hediye ve pişkeşlerle birlikte Devlet-i Aliyye'ye gitmek üzere yanımıza kattı. Ayrıca kendi emrindekilerden Molla Ebulkasım'ı İngiltere'ye gitmek üzere yanımıza verdi. Joseph Wolff de yanımızdaydı. Emir hazretleri her birini bize emanet etti ve böylece Buhara'dan ayrıldık.

Fedainin Buhara'dan Hareketi ve Başkente Dönüşü

17 Şehrivar Cumartesi günü Recep ayında Buhara'dan hareket ederek yarım fersah ötedeki Carak şehrinde konakladık. Emir hazretleri yavaş gitmemizi, böylece işlerini tamamladıktan sonra Sübhankulu Beg'in bize yetişebilmesini buyurmuştu.

Ertesi gün Buhara'dan iki fersah ötedeki İslam şehrine gittik. Buradan hareketle Buhara'dan dört fersah ötedeki Beykend'e ulaştık. Oradan Buhara'yla arasında yedi fersah olan Karakol şehrine gittik. Her yerde Sübhankulu Beg'i bekledik. Orada bir gün konakladık.

Buhara'dan ayrıldıktan sonra ben fedai kendi adamlarımı mukaddes topraklara varıncaya dek fakir esirler için öğle ve akşam yemeği ayarlamakla görevlendirmiştım. Her gece bu fedainin açıcıları beş altı büyük kazan içinde yemek pişirerek durumu müsait olmayanları doyuruyorlardı. Karakol'dan yola çıkarak üç günde Amu nehrinin kenarına ulaştık. Oradaki Çaharcuy'a bağlı Farab kalesinde konakladık ve Sübhankulu Beg de burada bize yetişip katıldı.

Ertesi gün evvela esirleri nehirden geçirdik. Çadırları da kurmaları için hizmetlilerle birlikte suyun diğer tarafına gönderdik. Ertesi gün kendim de nehri geçip Çarcuy'a geldim. Dört gün orada konakladık. Bunun sebebi kafileden bazılarının çeşitli işlerden dolayı henüz nehri geçmemiş olmasıydı. Menzilizim kalenin dışındaki Çarbağ idi. Üç dört defa oranın hâkimiyle görüştük. Beşinci gün mihmandarımız Aşur Beg'i çok güzel bir şal ve otuz tilla vererek geri gönderdik. Emir hazretlerine de Aşur Beg'in mihmandarlık görevini hakkıyla yerine getirdiğine dair bir yazı gönderdim.

Çarcuy ile Merv arasındaki yolda su yoktu. Gideceğimiz yol ile yol boyunca bulabileceğimiz su miktarı arasında dengesizlik vardı. Bu sebeple çaresiz

kalıp Çarcuy hâkiminden kafil, esirler ve hacıların çok olmasından dolayı yüz süvari, yüz kürek ve yüz kazıcı göndererek kuyuları temizletmesini, yeni kuyular açtırmasını ve harap haldeki kuyuları yeniletmesini istedim. Böylece oradan gelip geçenler zahmet çekmesinler. Evvela kabul etmeye yanaşmadı ama sonra fedainin ısrarıyla kabul edip adamları yolladı. Ben fedai su, erzak ve diğer ihtiyaçları hazırlattım. Hâkimin adamlarının gidişinden iki gün sonra güneşin batmasına bir saat kala yola koyulduk. Geceleyin durmadan yol aldık. Ertesi gün öğlen vakti Reftek menziline ulaştık. Önden giden adamlar orayı yaşanabilir hale getirmişlerdi. Kendileri de bir başka yoldan Çarcuy'a dönmüşlerdi. Hayvanlara su içirip dinlendirmek için orada bir gün konakladık.

Ertesi gün Çarcuy hâkiminin yirmi adamı gelerek Emir hazretlerinden, köle vergisi olarak iki yüz tümene denk gelen yüz elli tilla haraç vermemize dair bir inayetname getirdiler. Meğer Amu Nehri'nin haraçlarını toplayan kişi, Emir hazretlerine şöyle arz etmiş: *"Ben önceden nehri geçen herkesten beş tilla alırdım. Bu defa bin tane azatlı köle nehirden geçti ve beş bin tilla almam gerekirdi. Ama onlardan bir şey almamama dair emir geldiği için zahmet vermedim. Bununla birlikte çok zorluk çektim. Bu sebeple Emir hazretleri onlardan az çok bir şeyler almama izin vermelidir."* Bunun üzerine Emir hazretleri de azatlı kölelerin tümü için toplam yüz elli tilla alınmasına dair bir name yazmışlar. Çarcuy hâkimi Ahmed Beg'in adamı ben fedainin yanına geldi. Bu inayettenin kutsal olduğunu ve eğer haracı ben ödemeye kalkarsam da bir şey fark etmeyeceğini, yine de onlardan alacağımı söyledi. Ben sadık kul da tatlı dille ve usulüyle Emir hazretlerinin arzusunun başımın üstünde yeri olduğunu, ama Emir hazretlerine bir kâğıt yazmama izin vermelerini ve eğer azatlılardan alınmamasına dair cevap gelirse parayı benim ödememi rica ettim. Nihayet razı oldular. Emir'e şunu yazdım ve bir Türkmen'i on tümen vererek bu yazıyla birlikte Emir hazretlerinin huzuruna yolladım: *"Siz iltifat ve muhabbet yolundan giderek azatlı kölelerin haracına merhamet indirimi uyguladınız. Buna rağmen sizden kölelerden yüz elli tilla alınmasına dair inayetname geldi. Eğer bu parayı esirlerden almaya kalkarsanız ben fedai buna razı olmayacağım, zira iyice fakirleşecekler. Eğer benden alırsanız razı olacağım. Burası çölün ortası olduğundan ve para bulmak mümkün olmadığından dolayı, Merv'e vardığımızda para alıp Emir hazretlerinin adamlarına teslim edeceğim."*

Mektubu bir Türkmen'e verip gönderdim ve Çarcuy hâkiminin adamlarını yanımıza aldık. Reftek'teyken ilerde susuzluk çekmememiz için on yirmi kadar Türkmen'i ücretlerini vererek yolumuz üstündeki kuyuları temizlemeleri ve yeni kuyular açmaları için göndermişim. Yirmi kadar Türkmen'i de hil'at ve on beş tümen para vererek Ürgenç ve çevre Türkmenlerinin uykuda veya uyanıkken esirlerden kimseyi kaçırmamaları için Karavel tarafına göndermişim. Çünkü bu yörelerde bu işe çokça rastlanmaktaydı.

Menzilden menzile dört beş günde Eski Merv'e ulaştık. Eski Merv'e iki fersah kala Karavel beyi Murad Beg ve birkaç Türkmen büyüğü bizi karşılamaya geldiler. Gerekli teşrifat halledildikten sonra şöyle dediler: *"Biz sizinle dost değiliz çünkü bizim esirlerimizi Meşhed'de tutmaktasınız. Biz de sizi burada*

tutacağız ve Asafüddeve hazretleri bizim esirlerimizi verene kadar gitmenize izin vermeyeceğiz.”

Ben de cevaben şöyle dedim: *“Bizim gibi Padişah-ı İslampenah’ın yoluna canlarını koymuş kulları burada tutup bırakmamanız gayet akla uygundur. Elbette canınızdan, malınızdan ve ailenizden olmak niyetindeyseniz.”*

Bu cihette epey söz söyledim. Bir saat kadar sonra aciz kalıp kendilerinin de şaha can vermeye hazır olduklarını ama çaresiz kaldıklarını, Asafüddeve hazretlerinin esirlerini geri vermesini istediklerini söylediler. Dedim ki; *“tamam şöyle yapalım. Siz mukaddes topraklardan on sekiz kişiyi esir almıştınız. Onları getirin ve büyüklerinizden birkaçı da gelsin, birlikte Asafüddeve hazretlerinin huzuruna çıkalım. Orada ben esirlerinizi geri vermesini Asafüddeve hazretlerinden rica edeyim.”*

Böyle karar verildi ve Eski Merv’e girdik. Kalenin dışında konaklayarak geceyi geçirdik. Ertesi gün halifenin oğlu ve Merv kethüdaları bizi karşılamaya geldiler. Birlikte Yeni Merv’e girdik. Ben fedai ve esirler halifenin misafiri olduk. Biz halifenin evine gittik, esirler de Orak Hoca’nın gözetiminde yeni kaleye -ki Niyaz Muhammedbay tarafından yaptırılmıştı ve halifenin evine yarım fersah mesafedeydi- yerleştirildiler. Halife yanında Teke, Saruk ve Salur kethüdalarıyla fedaiyi görmeye geldi ve Devlet-i Aliyye’nin büyüklerinin yolunda can vermeye hazır olduklarını belirttiler. Çay, helva ve öğle yemeği geldi. Bu konuda anlaşım imzalandıktan sonra esirlerin verilmesine dair ayrıntıları yazdım ve bir Türkmen’e on iki tilla verip Hacı Kasım Tahrani’ye gönderdim ki o da mektubu mukaddes topraklara ulaştırsın.

İki gün geçtikten sonra Saruk ve Salur kethüdaları yanıma geldiler ve azatlı köleler için kişi başı dört tilla olmak üzere dört bin tilla haraç istediler. Bu haber azatlılar arasında yayılınca ayrılmak istediler. Onları teskin edip güven verdikten sonra Orak Hoca’nın yanına bir adam yolladım ve bu işin ne olduğunu sordum. Emir hazretlerinden esirlerden tek bir dinar dahi alınmayacağına dair ferman olduğunu hatırlattım. Orak Hoca cevaben onların kendisine kulak vermediklerini, nasihatlerini dinlemediklerini söyledi. Halifeyle, Uraz Han’la kethüdalardan çoğuyla orada epey tartıştık. Halifeyle Uraz Han halkı bu işten vazgeçirmek için çok uğraştılar ama o başıbozuk ayak takımına kabul ettiremediler. Halife bütün kuvvetiyle çabalasa da bir yere varılamadı. Nihayet eğer halife bu konuda tek bir söz daha ederse gece evini basıp onu tutsak alacaklarını, Orak Hoca ve Buhara elçilerinin mallarını yağma edeceklerini ve onları esir alıp Ürgenç Hanına göndereceklerini söylediler. Halife ve Buharalılar çaresiz kaldılar. Bu arada bu fedainin dost ve tanıdıklarından bazıları azatlıların haraç ödemelerine razı olmamı rica etseler de asla kabul etmedim. Bu keşmekeş içinde Merv’de sekiz gün geçirdik. Dokuzuncu gün daha önce Emir hazretlerine gönderdiğim Türkmen on beş gün aradan sonra geri döndü ve ne Türkmen aksakallarının, ne Orak Hoca’nın, ne de Türkmenlerin esirlere saldırmamalarına ve tek bir dinar dahi almamalarına dair Emir hazretlerinden inayetname getirdi.

Şaban ayının 7’si cumartesi günü Türkmenler Emir’in mektubunu okudular ve sessizliğe gömüldüler. Halifenin kendisi, bir oğlu ve elli süvari bir son-

raki menzimize kadar bize eşlik ettiler. Oranın hâkimi Orak Hoca da bizimle yarım fersah kadar geldi. Orada halifeye teşekkür edip kendisine güzel bir şal, beş sepet çay ve beş kelle şeker hediye ettim. Oğluna da iyi bir dürbün, bir cübbe ve gümüş kabızalı bir kılıç verdim. İkinci menzilde halife geri döndü, oğlu ise bizimle Serahs'a devam etti.

Acı bir kuyudan başka su bulamamıştık ve susuzluktan kavruarak iki gece ve bir gün boyunca hayvanlarımızı sürüp Serahs'a ulaştık. Oranın hanı bizi bir gece ve bir gün misafir etti. Hareket edeceğimiz zaman ona bir cübbe, bir elbise, mücevherli bir bıçak, bir kılıç ve beş tümen para verdim.

Bu arada İmrahor Sübhankulu Beg'den bir adam geldi ve Emir hazretlerinden yüz elli tıllık bir beratları olduğunu söyledi. Emir hazretlerinin bu beratı Amu nehrinin haraç toplayıcısından alıp onlara havale ettiğini ve nehirde geçen azatlı kölelerin borcu olduğunu, bu parayı esirlerden toplayarak kendisine göndermemizi istediğini ilettiler. Ben fedai de böyle bir beratı haberim olmadığını, doğru olup olmadığını bilemeyeceğimi, Emir hazretlerinin onları bize bağışlayıp haraçları affettiğini, böyle bir şeyi ilk defa şimdi duyduğumu söyledim. Adam üç kere gelip gitti ve bir yere varılamadı. En nihayet elçi kendisi benim çadırıma geldi ve eğer makamının hakkını azatlılardan alıp vermezsek Devlet-i Aliyye'ye gelmeyeceğini, Buhara'ya geri döneceğini ve yolda Türkmenlere gelip esirleri geri almalarını söyleyeceğini bildirdi.

Böylece bir gün durduk. Her ne kadar azatlı kölelerin fakir olduklarını, onların yiye içme ve binek kiralama masraflarını ben fedainin karşıladığımı ve söylediğinin doğru olup olmadığını belirsiz olduğunu söylesem de asla kabul etmedi. Gördüm ki fesatlık yapmaktadır ve Türkmenlerle anlaşmış olmanın bir faydası yoktur. Esirler fakirdir, Sübhankulu Beg cahilin önde gidenidir, nasihate karşı sağırdır ve ısrarın faydası olmuyor. Mecbur başkente vardığımızda kendisine yüz elli tıla -ki iki yüz tümene denk gelmektedir- verileceğine dair bir senet imzalayıp verdim. Bununla kavga etmenin gereği hiç yoktur ve zaten bir yere de varılamaz. Kendisi hala bu senedi elinde tutmaktadır. Senedi mühürleyip kendisine verdim ve böylece o fitne fesatçı çenesini kapattı.

Buradan hareket ederek evvela Şorluk'a, ardından Mezdevran'a geldik. Mezdevran'dan Meşhed'e, emirlerin emiri Hüseyin Han hazretlerine bir adam gönderdim ve iki tane Buhara elçisiyle birlikte geldiğimiz söyleyip onların hizmetçi ve mallarını belirttim ki onların masraflarını ve konaklama yerlerini ayarlasınlar. Meşhed'e varana kadar kopup bir yere ayrılmamaları için birkaç süvariye esirlerin başına nöbetçi olarak gönderdim.

Mezdevran'da Hacı Molla Hasan Tahranî ve Hacı Kasım'la birlikte Türk ve Tacik tacirler toplanmıştı. Yanlarında yiyecekler, yemişler ve tatlılarla birlikte bazı esirlerin yakınlarını da getirmişlerdi. Yiyecek ve tatlıları esirlere paylaştık.

Mezdevran'dan Çehar Günbed'e ve oradan da mukaddes topraklara doğru yola koyulduk. Âlimler, fazıllar, esnaf, tüccar, ziyaretçiler, dostlar ve yabancılarından oluşan bir kalabalık bizi karşılamaya geldi. Elhamdülillah Şehinşah-ı İslampenah hazretlerinin nurunun bir zerresiyle bin küsur esir kurtarılmıştı.

Havas ve avamın kalabalığı o dereceydi ki izdihamdan yürümek mümkün olmuyordu. Babalar ve anneler oğullarını, oğullar anne ve babalarını, kardeşler kardeşlerini arıyor, soruyor, teşhis etmeye çalışıyorlardı. Kıyamet gününde üflenecek suru andıran ses ve feryatları feleği sağır ederdi. Bütün yollar, mescitler, minberler Rahim olan Allah'a şükür ve Şehinşah-ı İslampenah'ın saltanatına dua eden sayısız insanla dolmuştu. Kalabalıklar İmam Ali b. Musa er-Rıza'nın mübarek bargâhına yüz sürerek hiç aralık vermeksizin Devlet-i Aliyye'nin devamı için dua etmekteydiler.

Oradan herkes kendi evine veya memleketine döndü. Buhara elçilerini de Tüccarbaşı Evi denen bir menzile yerleştirdik. Masraflar için günlük sekiz tümen ödenek verilmesi kararlaştırıldı. Ben fedai de yol yorgunluğuyla Hüseyin Han'ın huzuruna vardım ve bir iki saat kaldıktan sonra kendi menzilime döndüm.

Bölgedeki müçtehidler, Cuma imamları ve ekâbirden pek çok kişi birkaç defa ben fedainin ziyaretine geldiler. Âlimlerden, fazıllardan ve imamlardan pek çoğu Allah'ın bu büyük nimetinin haberini Horasan ve çevre bölgelere yaydılar.

On beş gün kadar mukaddes topraklarda oyalandık ve hayvanlarımızı dinlendirdik. Şehre geldiğimiz gün devlet büyüklerinin huzuruna bir haberci göndererek esirleri saltanat merkezine nakletmek için izin istemiştik. Hareket ettiğimiz gün de bir başka haberciyi dünyanın iftihar merkezine gönderdim.

Mübarek Ramazan ayının on dördüncü günü olan Cumartesi Meşhed'den hareket edip yarım fersah yol giderek Askeriye köyünde çadır kurduk. Yol arkadaşlarımızın hepsi geldiler, İmrahor Sübhankulu Beg, Joseph Wolff ve Mirza Ebu'l-Kasım da fedainin çadırının yakınına çadır kurdular. Güneşin batmasına iki saat vardı. Âlim, fazıl ve tacirlerden oluşan bir heyet bizi ziyarete geldi. Asafüddeve hazretleri, Hüseyin Han'a bir mektup yazarak Joseph Wolff'e çok güzel bir şal, dört kelle şeker ve dört şişe limon suyu gönderilmesini istemişti ve onlar da göndermişlerdi. Joseph Wolff'in hali iyi olmadığı ve ata binecek kudreti bulunmadığı için ben fedai Hüseyin Han hazretlerine bir adam göndererek onun için bir tahtirevan aldım ve tahtirevanı taşıması için katırlar kiraladım. Ayın on beşi güneşin batmasına üç saat kala Askeriye'den hareket ederek Şerifabad'a doğru yola koyulduk. Menzilden menzile geçerek Nişabur'a ulaştık. Kervansaraya girince yol arkadaşlarımız, hayvanların yorgunluğundan dolayı bir gün konaklamamızı istediler. Aynı gün Kadı Molla Ahmed hazretleri ben fedaiyi görmeye geldiler ve akşam da bizi misafirlige götürerek güzel bir ziyafet verdiler. Yemekten sonra Devlet-i Aliyye'nin bekası için hep birlikte dua ettik.

Ertesi günü de orada geçirdikten sonra gece çökmeden Nişabur'dan çıktık. Menzilden menzile geçip Sebzvar'a geldik. Hüseyin Han hazretlerinin naibi ordaydı ve bizi iyi ağırladı. Elçilere hürmeten vilayetin ta dışında bizi karşılamaya geldi. Devlet-i Aliyye'den Mecde hazretlerinden bir postacı, yoldaşlarımıza izzet ve ihtiram bildiren ve ben fedaiye de hürmet ve inayet bahşeden bir mübarek ferman getirmişti. O gün Sebzvarlı müçtehid Hacı Seyid İsmail

hazretleri ben fedaiyi görmeye geldi ve bizi misafir etmek için ne kadar ısrar etse de kabul etmedim. Fakat ısrarlarına dayanamayarak bir gün daha orada kaldık. Geceyi üç saat geçe Sudhar köyüne doğru yola koyulduk. Oraya ulaşınca nehrin kenarına çadır kurduk. Sabaha üç saat kala Müzeyyenan'a doğru yola çıktık ve oradan da sabah güneşi göğü süslemeden evvel Abbasabad'a devam ettik. Mecdeülali hazretlerinin fermanıyla merhum Şerif Han, orada bir zer' yüksekliğinde bir duvarla çevrili bir kale inşa ettirmişti. Daha sonra Muhammed Taki Han Kaçar'ın da iki zer' yükseltmesiyle duvarın yüksekliği üç zer'i bulmuştu. Merhum Şerif Han'ın diktirdiği iki büyük burç da mevcuttu. İşleyen değirmenlere sahip suyolları gördüm. Ama oradan gelen su çok azdı ve tarım yapmak mümkün değildi. Bununla birlikte merhum, geçen yıl vefat etmeden önce Esferayın ve Hürremabad sularını getiren suyolları yapmıştı ve bununla tarım yapılıyordu. Hüseyin Han hazretlerinin adamlarının kaydettiğine göre buradan on beş eşek yükü ürün elde edilmekteydi. Su toplama hücrelerine dikkat ederek Abbasabad'a girdik.

Abbasabad'da bir fersah içinde birkaç çeşme bulunur. Bunların en meşhuru, daha önce Türkmen Sulağı denilen Çeşmegözü'dür. Oradan pek çok yere su yolu uzanır ve güzel bir kale inşa edilmiştir. Toprak altında çok su vardır ve toprağı da güzeldir, bu sebeple çok ziraat yapılır. Abbasabad'da kervansarayda konakladık. Oradan hareketle Miyandeşt'e geldik ve kalenin dışına çadır kurduk. İmrarhor Sübhankulu Beg yanında altmış yetmiş neferle kalenin içinde kaldı.

Miyandeştli tüfekçileri gayet yetenekli buldum. Abbasabad'dan iki fersah mesafedeki Elhak'ta bulunan kervansaraya ilave olarak Mecde hazretlerinin emriyle yeni bir kale inşa edilmekteydi. Tahminen dört zer' yükseklik ve üç zer' genişliği vardı. Elhak'ın suyolları yeni inşa edilmişti ve işler vaziyetteydi. Suyun gelişyle tahminen iki eşek yükü tohum ekilmişti.

Miyandeşt'ten gün doğmadan evvel yola çıktık ve Miyami'ye yöneldik. Miyami'ye iki fersah mesafedeki Zeyder'de Selmeullah hazretlerinin emriyle iyi bir kale inşa edilmişti. Bir top ve birkaç topçu neferi orda meskündü. Otuz kadar da tüfekçi gördüm. Miyami'deki kervansarayda konakladığımız sırada Acem komutanı Muhammed Taki Han hazretleri ben fedaiyi görmeye geldi ve elçilere nihayetsiz izzet ve hürmet gösterdi. Onlara meyve ve yemiş gönderdi. Geceyi üç saat geçe Şahrud'a doğru yola koyulduk. Şahrud'da nehrin kenarına çadır kurarak konakladık. Büyüklerin ricası üzerine orada bir gün konakladık. Hakanın yakınlarından Süleyman Han Kaçar ve Muhammed Taki Han Şambiyani hazretleri, yanlarında âlim ve fazıllardan pek çok kişiyle birlikte ziyarete geldiler. Süleyman Han ve Muhammed Taki Han hazretleri arasında yol giderlerinin ödenmesi konusunda bir tartışma oldu. Ben fedai arayış bularak konuyu hallettim.

Büyükler ayrıldıktan sonra Şahrud ve Bestam halkından bazı kimseler gelerek hâkimlerinden duydukları memnuniyeti iletiler. Hatta bu hususta bir mektup da verdiler. Sabah güneş doğarken Şahrud'dan hareket ederek Deh Molla'ya ulaşmış konakladık. Deh Molla ahalisi bizi karşılayarak meyve ve ye-

mişler ikram ettiler. Oradan hareket edip Damgan şehrinin dışında, nehre ve kervansaraya yakın yerde çadır kurduk. Burada Müçtehid Mirza Rıza, birkaç molla ve peygamber torunu ben fedaiyi ziyaret ettiler.

Ramazan bayramında Damgan şehrine girdik. Yeni bir haber yoktu. Damgan'dan hareket ederek Devletabad'da bağın kenarında çadır kurduk. Merhum Matlab Han'ın oğlu Hüseyinali Han, birkaç kardeşiyle birlikte ben fedaiyi görmeye geldiler, meyve ve yemiş getirdiler. Geceyi üç saat geçe oradan hareket ederek Ahvan'daki kervansaraya ulaşip konakladık. Merhum Şerif Han orada bir kale yaptırmış ama tamamlayamamıştı. Koşa'daki kervansaray hayli bayındırdı. Suyu boldu ve iyi mahsul elde ediliyordu. Şafakta Ahvan'dan hareket ettik. Hava çok soğuktu. Elçiler hastalanmış ve inleyip ah etmekteydiler. Kendileri de adamları da bir kelime konuşacak güçten yoksundular. Öğleyin Semnan şehrine geldik. Şehzade Seyfullah Mirza, Şehmirzad'a gitmişti. Zeynelabidin Han ve birkaç kethüda bizi karşılamaya geldiler ve sınırsız izzet ve hürmet gösterdiler. Şehzade hazretleri, Zeynelabidin Han'a bize hürmet göstermelerini ve bütün ihtiyaç ve harcamalarımızı karşılamalarını yazmıştı. Biri Ahvan, ikisi Semnan, sonuncusu da Lascerd olmak üzere dört günlük harcamalarımızın bedelini aldık.

Semnan'dan bir posta erini varmak üzere olduğumuzu belirtip destur almak üzere saltanat merkezine yolladık. Menzilden menzile varıp Peleşt'e ulaştık. Oradan hareket ederek hilafet merkezine doğru yola koyulduk. Dolab'a bir fersah kala şahın yakınlarından Keşikçibaşı'nın kardeşi Murtaza Han, yanında pek çok hizmetliyle birlikte karşılamaya geldiler. Ayrıca Şehzade Hadi Han ve süvarilerinin yanı sıra Mahmud Han ve merkez kethüdalarından birkaç kişi de geldiler. Böylesine şevket ve celal ile şehre girdik. Elçileri kendilerine tahsis edilmiş merhum Musa Han'ın evine yerleştirdik.

Buhara Divanı, Ordusu ve Vergi Sisteminin Ayrıntıları

Buhara'nın divan ve ordu vergi sistemi burada anlatılacaktır. Buhara emlak ve müstakillerinin yarısı hükümdar ailesine, yarısı ise halka aittir. Hanedana ait olan yarımın yarısı da Cubar hocalarına aittir. Bir dinar olsun vergi vermezler. Bunun açıklaması ise şudur: Eski zamanlarda Şah Murad Beg'in başına pek çok hoş olmayan iş gelmişti. Bunun üzerine Murad Beg, hükümdara ait her şeyin yarısını Cubar seyitlerine vereceğine dair adak adamıştı. O tarihten bugüne dek Buhara sultanlarından hiçbiri bu uygulamadan vazgeçmemiştir ve vazgeçmeyeceklerdir.

Emlak sahibi reyanın verdiği vergi miktarı yüz elli bin tümen kadardır. Bu gelirler asla giderleri karşılamamaktadır. Saltanat hazinesinde hiçbir zaman bir tümen para bulunmaz. Ben fedai kaç defa saraydan şal, kitap ve Kuran gönderip pazarda sattırdıklarına şahit oldum. Hatta Şehinşah hazretlerinin ben fedaiye bağışladığı bazı eşyaları Emir hazretlerine verdim ve nakit lazım olduğunda pazara gönderip gayet uygun fiyatlara sattırdı.

Hükümdarın gelirlerinden biri de her yerden gelen tüccarlardan alınan gümrük vergisidir. Muteber tacirlerden Kabil, Hitay ve İran taraflarından yılda ne kadar tüccar geldiğini ve ne kadar alındığını sordum. Toplamda yüz

bin tümen gibi bir rakama denk geliyordu. O da misafir, elçi ve postanelerin masraflarından sorumlu “kuş begi”ne verilmekte ve bu giderleri ancak karşılamaktaydı.

Padişah sefere çıkmak istediği zaman hazinede ordunun masraflarını karşılayacak bir tek dinar olmuyor. Bu sebeple memleketteki tüccardan sonra ödenmek üzere borç alınıyor. Tüccar bunu canı isterse verir, istemezse vermez. Bu durum padişaha düşmanlık beslenmesine yol açmaz. Ben fedai oradayken Hocend seferi için nakit istenmiş ve tacirler bunu aralarında konuşmuşlardı. Herhangi bir sıkıntı çıkmamıştı. Eğer herhangi bir ordu da Buhara üstüne yürürse tüccar ve reayadan para toplanır, bu paraya duman parası veya çul parası denir. Bu da on-on beş yılda bir olur.

Bu sene fedai orada bulunduğu sıralarda Emir hazretleri, Hocend üstüne yürürken Semerkand’dan vezire borç alıp göndermesini yazdı. O da Buhara ve çevresinden üç günlük bir sırada yüz bin tümen borç ayarlayıp Semerkand’a yolladı.

Padişah hizmetinde gidilen herhangi bir sefer kırk günden uzun sürmemelidir. Padişah eğer isterse bu süreyi beş gün daha uzatabilir ama bu da galip veya mağlup olma durumuna bağlı olarak değişir. Padişahın bu konuda yapabileceği fazla bir şey yoktur. Böyle bir durumda “seferin vakti doldu ve dönülmelidir” derler. Buna da kendi aralarında “olağanüstü hal” derler. Türkistan’da gerek Harezmi, gerek Maverünnehir, gerekse Hokand ordularında durum hep bu şekildedir.

Ben fedai orada bulunduğum kısacık zaman diliminde bu meseleyi onlardan daha iyi anladım ve onlara da dilim döndüğünce anlattım: “Siz bu durumu Türkistan’da olağanüstü hal olarak nitelendiriyorsunuz fakat bu işin aslı şudur ki belki sultanın parası bitmiştir, belki ordunun durumu kötüdür, erzak sıkıntısı vardır. Bu üç durumda orduda ayrışmalar başlar. Bu eskiden beri böyledir.” Komutanlar bu söylediklerimi tasdik ettiler.

Kale almaya gelince; bu da yedi günden fazla sürmemelidir. Eğer alınırsa ne ala. Fazlasını haram sayarlar. Ben fedai bizzat Hezaresb muhasarasından işittim ve Hocend olayından şahit oldum ki üç günden fazla durmadılar.

Buhara ordusunun durumu, sağlam kaynaklardan işittiğim şekliyle şöyledir: Çoğu vilayetlerden gelme yirmi bin kişiden oluşmaktadır. Orduya bazen katılıp bazen katılmayan, ihtiyaç anında ise katılması mecbur tutulan üç bin kişi daha vardır. Üç bin kişinin altı yüzü Şehrisebz’den, iki bin dört yüzü ise Şeberkan, Belh, Meymene, Andhoy ve Serpol’dandır. Yirmi bin kişinin bin iki yüzü topçudur. Altı yıldan beri daha önce Dost Muhammed Han Afgan’ın emrindeyken kaçıp Buhara’ya gelen ve Emir hazretleri tarafından kabul edilen Abdüssamet Han Tebrizi’nin emrinde eğitilmektedirler.

Üç sene önce Emir hazretleri, Abdüssamed Han’ın kışkırtmasıyla aslında Buhara’ya ait olan ama Muhammed Ali Han tarafından işgal edilen Carak kalesi üstüne yürümüş ve kale dizdarları orayı teslim etmek zorunda kalmışlardı. Ortapa kalesini de toplarının kudretiyle almıştı. Oralarda daha önce top ve kuşatma gereçleri görmedikleri için çok korkmuşlardı. O kadar ki, Muham-

med Ali Han elli altmış bin tilla kadar bir miktarı Emir hazretlerine göndermişti. Elçiler gidip geldiler ve bu vilayetin Emir hazretlerinde kalmasına karar kılındı. Emir hazretleri de Ortapa'dan Buhara'ya geri döndü. Aradan iki üç ay geçmişti ki Muhammed Ali Han adam toplayarak Ortapa ve Carak üstüne yürüdü. Oraların ahalişi ondan yanaydı. Herkes dışarı çıkarak onun hizmetine geçti. Emir hazretleri de boş durmadı, tekrar harekete geçerek üstlerine yürüdü. Toplar ve ordunun gücüyle kaleyi yeniden ele geçirdi. Emir, Ortapa'da katliam emri verdi ve üç yüz kişi Ortapa'da, iki yüz kişi ise Carak'da katledildi. Oradan devam ederek Hocend üstüne yürüdü. Hocend de çok direnemedi ve topların üstünlüğüyle tıpkı Carak ve Ortapa gibi ele geçirildi. Emir orada da katliam emretti ve dört yüz Hocendli öldürüldü.

Hocend ile Hokand arasında on dört fersah vardır. Bu yolda iki üç menzil bulunur. Emir hazretleri, Muhammed Ali Han'a elçi göndererek eğer barış istiyorsa yanında akıllı bir adamla gelip müzakere etmesini ve böylece kaybettiği toprakları kendisine geri vereceğini bildirdi. İşin aslı, elçiye getirebilirse Muhammed Ali Han'ın oğlunu ve kuşbegini yanında getirmesini, barışı onlarla yapacağını söylemişti. Elçinin karşısında çaresiz kalan Muhammed Ali Han, oğlunu ve kuş begini yanlarına beş bin tilla değerinde yüklü miktarda nakit, mücevher ve şallar vererek Emir hazretlerine yolladı. Yanlarındaki mallar alınıp Muhammed Ali Han'ın oğlu ve kuşbegiyle birlikte Hokand üstüne yüründü. Ordu ve topçular Abdüssamed Han idaresinde öne çıktılar. Bir gün ve bir gece boyunca Hokand önlerinde kuvvet gösterisi yaptılar. Nihayet Muhammed Ali Han şehirden firar etti ve şehir Emir hazretlerinin idaresine geçti.

Muhammed Ali Han, Namangan'a kaçmıştı. Bazı Hokand komutanları Emir hazretlerinin huzuruna varıp emrettiği takdirde gidip Muhammed Ali Han'ı esir edip getirebileceklerini söylediler. Emir'in izin vermesiyle gidip Muhammed Ali Han ve bir hizmetçisini ele geçirdiler ve Emir'in huzuruna getirdiler. Emir'in fermanıyla Muhammed Ali Han, biri hariç eşleri, çocukları ve annesi idam edildi. Emir hazretleri on sekiz gün Hokand'da kaldıktan sonra öldürülmeyen hanım ile birlikte Buhara'ya döndü. Bu hanımla birlikte Muhammed Ali Han'ın üç yaşında bir oğlu da kurtulmuştu. Emir hazretleri; hanımı cariye, çocuğu da köle yaptı. Çocuk şu an altı yaşındadır ve ben fedai onu görmüş bulunmaktayım.

Muhammed Ali Han'ın eşi çok güzeldi. Emir hazretleri Buhara'da bulunduğu sürece onunla çok vakit geçirmekteydi. Halk arasında bütün bu Hokand muharebesinin aslında Emir hazretlerinin güzelliğe karşı zafiyeti yüzünden yapıldığı konuşulmaktaydı. Emir her ne kadar bu hanıma düşkün olsa da nihayet temkinli olup onu da öldürdü.

Hokand olayının perde arkası böylece özetlenmiştir.

Buhara'da vergi usulü şöyledir: Hanedana ait topraklarda her yüz koyun başına yetmiş bin dinar para zekât alınır. Bu miktar devamlı bin iki bin yükselmektedir. Toprak ve çift sahipleri de hanedana ait topraklardan elde ettikleri buğday, arpa ve pamuğun onda üçünü vergi olarak vermektedirler. Darı, keten tohumu ve susamın da üçte biri alınır. Kervansaraylardan kırk tilla

başına bir tilla alırlar. Kiraya verilen mülklerden ise hazineye vergi girmez. Esnaftan, çiftçiden ve bağcıdan bir şey alınmaz.

Hanedan bağlarını işleyenlerden dekar başı on iki bin dinar vergi alınır. Bu durum, bölgede mülk ve bağ kiralayan İranlılardan sorulup tahkik edilmiştir. Özbeklere de soruldu ve aynı cevaplar alındı.

Emir'in ordusundaki ve maiyetindeki rütbeler ve isimleri küçükten büyüğe şöyledir: Birincisi onbaşı, ikincisi ellibaşı, üçüncüsü yüzbaşı, dördüncüsü kıdemli yüzbaşı, beşincisi çehre ağası, altıncısı mirza başı, yedincisi hazinedar başı, sekizincisi çerçi başı, dokuzuncusu çapankçı başı, onuncusu risaleci, on birincisi çalbacı, on ikincisi korçı başı, on üçüncüsü karavul begi, on dördüncüsü beş yüzbaşı, on beşincisi imrahor, on altıncısı toksabay, on yedincisi mehter, on sekizincisi eşik agası başı, on dokuzuncusu çağatay beg, yirmincisi bazı fermanları mühürleyen inak mühürdar, yirmi birincisi amel bike, yirmi ikincisi asâdâr, yirmi üçüncüsü mühürsüz büyük inak, yirmi dördüncüsü pervancı mühürdar, yirmi beşincisi büyük divan begi, yirmi altıncısı Emir'in kendi taifesinden olan amel mirzası, yirmi yedincisi ise atalık rütbesidir. Atalık, tek kişiye aittir ve asla iki kişi olmaz. Ölene kadar geçerlidir. Yirmi sekizincisi kuşbegi, yani vezirdir.

Buhara seyitleri Emir'in meclisinde yer sahibidirler ve onların da mertebeleri şu şekildedir: Birincisi arak, ikincisi sudur, üçüncüsü sadr, dördüncüsü küçük arak, beşincisi büyük arak, altıncısı nakib, yedincisi padişahın solunda oturan selam nakibi, sekizincisi padişahın sağında oturan ve dört kişiden oluşan Cubar hocalarıdır. Bunlar her yıl altı bayram selama çıkarlar. Bu dört kişiden ikisi her oruçta selama çıkarlar. Padişahın sol üst tarafında iki tane büyük kadı oturur. Bunlardan biri şeyhülislam, diğeri amel okuyucudur. Bunların altında mirasad makamı bulunur. Sırada ondan sonra seyit ve molladan olan ve mirza denen makam gelir. Mirzadan sonra büyük divan begi oturur. Ondan sonra kazasker gelir. Kazaskerden sonra müftü asker oturur. Diğer âlimler ondan sonra gelir. Seyitler, âlimler ve mollalar cübbenin üstüne kemer bağlarlar.

Ordudaki rütbe sistemi şu şekilde teşhis edilmiştir: Evvela hizmetçilere mahrem denir. Mahremlerin birincisi onbaşısıdır. Ondan sonra mertebe gitgide yükselir. Onbaşı evvela mirşeb olur. Ardından topçu başılığa yükselir. Topçu başına kale begi de derler. Topçu başılıktan sonra katavel olunur. Katavelden mehter-i sefer olunur. Mehterden hariciye vezirliği demek olan şakavel olunur. Onun ardından imrahor başılık gelir.

Padişahın gelirlerinden biri de Yahudi ve Hindulardan alınan cizyedir. Yıllık tahmini otuz bin tümen kadar cizye geliri vardır.

Padişahın iç ve dış gelir kaynaklarından biri de tamamı hanedan mülkü sayılan Ziyaüddin vilayetidir. Buradan da üç beş bin tümenlik bir gelir sağlanır. Çiftçilerin mülklerinden padişah vergi almaz. Has gelirlerinin tamamı ordunun donanımı ve atlarına harcanır. Eğer has gelir orduya yetmezse, Ziyaüddin vilayeti gelirinden alınır. Has gideri ve binek masrafı iki yüz elli bin tilla civarındadır. Rus, Kabil ve İran zekâtçılarından alınan zekât da tahminen dört bin

tilladır. Kaşgar ve Hokand yoluyla gelen Hitay zekâtı, Ürgenç, Belh ve Herat'la birlikte toplam altmış bin tillayı bulur.

Buhara memleketinin toplam geliri ihtilafsız üç yüz on bin tilladır. Buhara eyaleti halkından bazıları Buhara'da, bazıları Deşt-i Hitay-Kıpçak'da otururlar. Eyaletin adı Karakoyuz'dur. Onların hepsine Özbek derler. Her yıl mera ve sürüler için Buhara Emiri'ne cüzi vergiler öderler. Bazen de hiç ödemezler. Çok kudretlidirler; sefer sırasında Emir hazretleri kendilerinden süvari istediği takdirde vermeyebilirler. Tahminen yüz bin kişidirler. Onların hâkimlerine Buhara dilinde Karkan Begi denir. Kale beyi manasındadır. Tımarlı hanedan arazilerindeki mülklerden orduya asker verirler. Bunlardan padişaha yılda iki defa olmak üzere iki veya üç bohça hil'at pişkeş gider. Buna "tartuk" veya "tokuz" derler. Tımarlı sipahi ve pişkeşten başka beş bin tillalık bir vergi daha bulunsa da bunu ödeyip ödememek tımar sahibine kalmıştır. Orada hesap soran bir kanun yoktur. Herkes istediği kadar yer ve istediği kadar öder, kimse onlara bir şey demez.

Eğer kara nöker denen askerlerden birinin atı sefer sırasında ölürse, komutanın tasdikıyla ona dört tilla at parası ödenir. Sefer boyunca her ay bir tilla ödenekleri vardır. Onların seferleri de kırk günden uzun olamaz.

Buhara memleketinde diğer tüm çevre memleketleri suya boğabilecek kadar su çıkar. Nehirlerin birleştiği iki nokta vardır. Birincisi Çarcuy'dan Amu'ya bağlanan koldur. İkincisi ise on beş derenin birleştiği Belh'tir.

Buhara ve çevresinin esas su kaynağı Zerefşan Nehri'dir. Bundan altın çıkarılır. Amu Nehri'nin kaynağı Hitay'dadır. Zerefşan Nehri, Bedehşan'da Amu'dan ayrılır. Söylediklerine göre Zerefşan Nehri, Bedehşan'da bir dağın içinden geçer. O dağın bütün taşları lacivettir. Dağın ortasında dağ boyunca inen altın kumlar bulunur. Bu altın kumların genişliği tahminen on zer'dir. Gece gündüz güneş gibi parlar. Ne aşağısına ne yukarısına insan eli erişemez. Zerefşan Nehri, bu dağın eteğinde Amu'dan ayrılır ve Efrasyab'ın başkenti olan Taşkend'in yukarılarına gelir. Buradan Hokand şehirlerine akar.

Taşkend'den sıradağlar, demirle kapatılmış İskender Seddi gibi uzanır. Bu sedd, Şehrisebz'de son bulur. Şehrisebz'den Buhara'ya yirmi beş fersah yol vardır. Şehrisebz hâkimine Veliü'l-ni'me derler. Buhara Emiri'ni umursamaz ve ona itaat etmez. Buhara Emiri kaç defa ordusunu toplayıp üstüne yürüse de bir şey elde edememiştir.

Zerefşan Nehri'nden altın şu şekilde elde edilir: Zerefşan Nehri'nin suyu, Buhara'ya tabî Zendenî köyüne gelir. Orada suyun ağzına koyun postları sererler. Altın parçacıkları bunların üstünde toplanır. Böylece yılda aşağı yukarı bin beş yüz miskal²⁷ altın elde edilir.

Türkmen taifelerinin ve nüfuslarının dökümü şöyledir: Ceyhun veya Amu denilen nehrin kenarında Arsalı Türkmenleri bulunur. İki yıl önce Ürgençli Allahkulu Han tarafından göçürülüp buraya yerleştirilmişlerdir. Buhara Emiri'ne çok az vergi verirler. Buhara ve Ürgenç arasındaki anlaşmazlığın sebebi bunlardır. Kırk bin kişidirler.

²⁷ 4,5 grama denk gelen altın ağırlık birimi.

İkinci taife; Eski ve Yeni Merv kalelerinde bulunan Saruk Türkmenleridir. Bunlar kendilerini bütün Türkmenlerin en asili ve devletlisi sayarlar. Sayıları on iki bin kişidir.

Üçüncü taife; daha önceleri Serahs'da yaşayan Salur Türkmenleridir. Buradan merhum saltanat naibi Halid Aşiyân tarafından sürülmüşlerdir.²⁸ Serahs'tan sonra Merv'e gelip yerleştiler. Bunların ekseriyetinin mal mülkü yoktur. Sekiz bin kişidirler.

Dördüncü taife; Çarcuy, Ahal, Tecen ve Serahs'da yerleşmiş Teke Türkmenleridir. Toplamda seksen bin kişidirler. İki kola ayrılmışlardır: Aktamış ve Toktamış. Bu iki koldan da başka kollar ayrılır.

Kaynaklar

ÇELİK, Muhammed Bilal: *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirligi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2009.

DAVİDOVİÇ, E.A.: *İstoriya Monetnogo Dela v Sredney Azii XVII-XVIII vv.*, Duşanbe 1964.

HATUNOĞLU, Nurettin: "Buhara Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, İstanbul 2016.

HANIKOV, N.: *Opisaniye Buharskağo Hanstva*, Sanktpetersburg 1843.

HAYİT, Baymirza: *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, 3. Baskı, Ankara 2004.

MOLLA ALİM MAHDUM HOCA: *Tarih-i Turkistan*, Taşkent 1915.

İstoriya Uzbekistana (XVI-Pervaya Polovina XIX Veka), Taşkent 2012.

İVANOV, P.P.: *Oçerki po İstorii Sredney Azii (XVI-Seredina XIX v.)*, Moskva 1958.

KOÇ, Dinçer: *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)*, İstanbul 2015.

KÜGELGEN, Anke Von: *Die Legitimierung der Mittelasiatichen Mangitendynastie in den Werken Ihrer Historiker (18. - 19. Jahrhundert)*, Ergon Verlag Würzburg in Kommission, İstanbul 2002.

Material po İstorii Turkmen i Turkmenii, T. II, İzd. Akademii "Nauk" SSSR, Moskva-Leningrad 1936.

SARAY, Mehmet: *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Ankara 1994.

Sefername-i Buhara (Asrı Muhammed Şah Kaçar), Yay. Haz. Hüzeyin Zemanî, Tahran 1372.

Travels and Adventures of the Rev. Joseph Wolff, D.D., LL. D. Vicar of Ile Brewers, Near Taunton; and Late Missionary to tje Jews and Muhammadans in Persia, Bokhara, Cashmeer, etc., London 1861.

Zapiski o Buharskom Hanstve (Otçeti P.İ. Demezona i İ.V. Vitkeviça), Moskva 1983.

²⁸ 1248 yılında Abbas Mirza tarafından Serahs'a düzenlenen saldırıdan bahsedilmektedir. Bu saldırıda Serahs tahrip edilmiş ve Türkmenler kıyım uğramışlardır. Pek çoğu buradan civar bölgelere dağılmışlardır.